

Sønderborg Amt

med Kjøbstaden Sønderborg og Grevskabet Reventlow samt de adelige Godser Ballegaard og Bøgskov,

Nordborg Amt

med Kjøbstaden Ærøeskjøbing

blive her at omhandle under Eet som Øverøvrigheds-Districter betragtede, idet det derhos er anseet hensigtsmæssigt at give særskilte Beskrivelser af disse Districters 3 Hoveddele: 1) Sundeved (Nybøl Herred); 2) Øen Als og 3) Øen Ærø.

Sønderborg og Nordborg Amter med Øen Ærø dannede indtil 1851 et eget Amtmandskab, men er nu, som alt foran anført, forenet under een Amtmand med Aabenraa Amt. De Augustenborgske Godser hørte indtil Patentet 2den Marts 1853 ikke under noget Amtmandskab, men stode under en Hertugelig Overinspecteur, der i flere Henseender udøvede Overøvrighedsfunctioner.

Ligeledes dannede Godserne et eget Herred med særskilt Herredsfoged og Thingskriver. Ved bemeldte Patent er Augustenborg Herred nu indlemmet i Sønderborg Amt. Amtmanden over Sønderborg Amt er derhos Overøvrighed for Kjøbstaden Sønderborg og for Grevskabet Reventlow med de adelige Godser Ballegaard og Bøgskov. Amtmanden over Nordborg Amt er Overøvrighed for Kjøbstaden Ærøeskjøbing. Ifølge Regulativ af 21de Mai 1861 gives i Amterne 4 Communalraad for Landsognene, nemlig Nybøl Herredsraad, Augustenborg og Sønder Herreders Raad, Nørre-Egen Herreds Raad og Ærø Landdistricters Communalraad (see forøvrigt respective Sundeved, Als og Ærø).

Sønderborg Amt omfatter Landskabet Sundeved eller Nybøl Herred og den sydlige Deel af Als med 2 Herreder, Sønder-Herred og Augustenborg Herred, 5 1/10 kvadrat Mile stort med ca. 24,000 Indvaanere, hvoraf 3894 i Kjøbstaden Sønderborg, 1370 i Grevskabet Reventlow og 1212 paa de med dette Grevskab forenede adelige Godser Ballegaard og Bøgskov.

Nordborg Amt omfatter den nordlige Deel af Øen Als med de nu til eet Herred forenede Nørre- og Egen-Herreder og Øen Ærø med Kjøbstaden Ærøeskjøbing; 3 4/5 kvadrat Mile stort, hvoraf 1 1/2 kvadrat Miil falder paa Ærø; 19,694 Indvaanere, af hvilke 8276 i det egentlige Nordborg Amt, hvoraf igjen 1713 i Flækken Nordborg; 11,418 paa Ærø og af disse igjen 1713 i Ærøeskjøbing og 2590 i Handelspladsen Marstal. I geistlig Henseende danne Øen Als, med Undtagelse af Sønderborg Kjøbstad og Kegenæs Sogn, samt Øen Ærø et eget Bispedømme under Kongerigets Ministerium for Kirke- og Underviisningsvæsenet.

Dette Bispedømme oprettedes i Aaret 1819, indtil hvilken Tid Bispedømmets 18 Kirker hørte under Fyens Stift. Kirkerne i Bispedømmet staae i oeconomisk Henseende under en af Amtmanden og Biskoppen bestaaende saakaldet Overdirection for de Kongelige Kirker for Als og Ærø, under hvilken 3 Kirkeinspectorater sortere (for Nørre- og Egen-Herreder, for Augustenborg Herred og for Ærø). Sønderborg Kjøbstad og Kegenæs Sogn samt Nybøl Herred og Adsbøl Sogn med Graasteen, der tildeels ligge i Lundtoft Herred,

Aabenraa Amt, danne Sønderborg Provsti under Biskoppen for Hertugdømmet Slesvig. Sønderborg og Nordborg Amter henhøre under Hertugdømmet Slesvigs 1ste Udskrivningsdistrict; de danne 2 Physicatdistricter, nemlig Sønderborg District (Sundeved og Als) og Ærø District.

Sønderborg og Nordborg Amter med Ærø samt Aabenraa Amt med de deri liggende Stæder, Flækker og adelige Godser vælge et Medlem til Rigsraadet (5te Valgkreds).

Sundeved.

Nybøl Herred

med Grevskabet Reventlow og Godserne Ballegaard og Bøgskov.

Nybøl Herred, der omfatter Sognene Broager, Dybbøl, Nybøl, Sottrup og Ullerup samt en Deel af Adsbøl Sogn (henhørende til Bøgskov Gods, see Aabenraa Amt, Lundtoft Herred), danner en Halvø og omgives af Lundtoft Herred og Varnæs Birk, Alssund, Lille-Belt med Bugten Vemmingbund og Flensborg-Fjord med Egersund og Nybøl-Nor. Borup-Bæk, der falder i Alssund, gjør Grændsen mod Varnæs-Birk og Fiskbæk, der falder i Nybøl-Nor, paa en Strækning mod Lundtoft Herred. Disse tvende smaa Vandløb danne ligeledes Grændsen for Sundeved Landskab *).

*) See "Bericht von der Halbinsel Sundewitt und dem Glücksburgschen Erblande" S. 113 og "Topographisch-historische Darstellung der Halbinsel Sundewitt" von E. Duus, S. 4. Oprindeligt har Varnæs-Birk været regnet med til Sundeved.

Nybøl Herred har et Areal af 2 2/5 Miil med et Indvaanertal af lidet under 9,000, altsaa henved 4000 Indvaanere paa Kvadratmilen. Sundeved hører til Slesvigs frugtbareste Landskaber, det omgivende Hav, Rullesteenslerets

bølgende Høie, en Mængde større og mindre Skove samt de Eiendommene adskillende levende Hegn gjøre det i Forening tillige til et af de skjønneste.

Nybøl Herred henhører, som foranført, under Sønderborg Amt.

Amtmanden er Overøvrighed for Grevskabet Reventlow med Ballegaard og Bøgskov. Ifølge Regulativ for Communalrepræsentationerne i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter af 21de Mai 1861 er det faa Aar forinden indførte Herredsraad for Nybøl Herred omordnet saaledes, at Nybøl Herredsraad nu bestaaer af en af Amtmanden dertil bestikket Embedsmand som Formand og af 6 valgte Medlemmer, nemlig 2 for Broager Sogn og 1 for hver af Herredets 4 øvrige Sogne.

Herredet har en egen Herredsfoged samt en egen Thingskriver, ligeledes en egen Oppebørselsbetjent der tillige er Huusfoged. Det henhører under Sønderborg Physicatdistrict. Herredsretten bestaaer af Herredsfogden og 2 Sandemænd (i Livssager 8). Thingskriveren fører Protocollen. For hvert Sogn i Herredet er der en Sognefoged, for Broager Sogn 2; hver By har en Byforstander, Broager By har 2. Nybøl Herred danner 37 af Sønderborg Amts Lægder. Grevskabet Reventlow med Ballegaard og Bøgskov udgjøre Lægderne 48 - 65 af 2det Angelske Godsdistrict. I geistlig Henseende hører Herredet under Sønderborg Provsti.

Nybøl Herred henhører til 5te Valgdistrict, for de mindre Landeiendomsbesiddere til den slesvigske Provindsialstænderforsamling (Valgsted Ullerup).

Domaineskovene i Sundeved (Auenbølsned 82 Tdr. Land, Bøffelkobbel 25 Tdr. Land, Folekobbel 53 Tdr. Land, Skjelle-Skov 133 Tdr. Land, og Skodsbøgaards Skov 93 Tdr. Land), høre under Sønderborg Skovriderdistrict.

Nybøl Herreds ordinaire Plovtal andrager 167 Plove, dets extraordinaire 185 Plove (Domcapitalsstederne i Nybøl Herred, som endnu ikke ere underlagte Sundeved Oppebørselsdistrict, ere ansatte til 2 5/8 Plove, hvilke ere indbefattede i Plovtallet for Sønder-Herred paa Als), Grevskabet Reventlow er opført med 30 Plove (den oprindelige Ansættelse 51 5/6 Plove, men som dansk Lehngrevskab har det 21 5/6 Plove fri for Contribution). Ballegaard 12 27/52 Plove, Bøgskov 20 25/52 Plove.

I selve Herredet findes 8 Præstegaarde, 7 større Gaarde, 155 Heelgaarde, 50 1/2 Gaarde, 3 1/4 Gaarde, 445 Huse med Jord, 205 Huse uden Jord; i Grevskabet Reventlow (Dybbøl og Sottrup Sogne), 2 større Gaarde, 41 Heelgaarde, 8 3/4 Gaarde, 12 1/2 Gaarde, 4 1/4 Gaarde, 48 Huse med Jord, 58 Huse uden Jord; paa Ballegaard Gods (Ullerup og Sottrup Sogne), 1 større Gaard, 13 Heelgaarde, 9 1/2 Gaarde, 51 Huse med Jord, 41 Huse uden Jord; paa Bøgskov Gods (Adsbøl Sogn) 1 større Gaard, 1 1/2 Gaard, 25 Huse med Jord, 10 Huse uden Jord (desuden til Bøgskov i Varnæs Sogn 19 1/2 Gaarde, 7 Huse med Jord og 12 Huse

uden Jord). Godsinspecteuren for Grevskabet med Ballegaard og Bøgskov har Oppebørslerne for samme og udøver Øvrigheds- og Politimyndigheden.

Inddelingen af Eiendommene er efter Boel, Kaadnersteder, Parcelliststeder og Huse.

Det almindelige gjældende Landmaal er Tønden til 260 kvadrat Baand, men de øvrige Inddelinger af Tønde Land efter 320 kvadrat Baand, 240 kvadrat Baand og 192 kvadrat Baand forekomme. Det gamle Maal "Mark Guld" gjælder for visse communale Præstationer, et Boel = 6 Mark Guld, en Mark = 9 - 10 Tdr. Land.

Sundeved (i Valdemar II.'s Jordebog Sundwith) har Navn efter det Sund, der skiller samme fra Als og efter de Skove, der i Oldtiden dækkede den største Deel af Landet. Det havde alt i det 13de Aarhundrede et eget Herred som i det følgende Aarhundrede benævnedes Nybøl Herred. Herfra adskiltes Varnæs-Birk og forenedes med Aabenraa Amt.

Alt tidligt erhvervede Geistlighed og Adel Besiddelser i Sundeved. Det Slesvigske Bispedømme, Domcapitlet ved Slesvigs Domkirke og Ryde-Kloster eiede her Jordegods. Biskopsgodserne dannede Fogderiet Sundeved-Nybøl. Kong Valdemar Atterdag tilbagegav Hertuginde Rigitza Sønderborg-Slot med Als og Sundeved, hvilket han havde erobret; hvoraf fremgaaer, at dengang var Sundeved allerede henlagt til hint Slot, i Forbindelse med hvilket det ofte senere forekommer.

Da Hertug Johan den Yngre 1571 kom i Besiddelse af Sønderborg med Tilliggende, søgte han at arrondere sine Besiddelser, købte og byttede, nedrev Gaarde og oprettede nye, saaledes ogsaa i Sundeved. Ved hans Død 1622 deelted Gaardene mellem 3 af hans Sønner. Skjelgaard og Lundsgaard tilfaldt Hertug Philip af Glücksborg, der ogsaa senere oprettede Gaardene Philipsborg, Krammark og Skodsbølgaaard. Hertug Philip Ernst købte 1717 Blansgaard.

Da den Glücksborgske Linie uddøde 1779 blev dennes Besiddelser i Sundeved, som da omfattede største Delen af Sognene Broager, Nybøl, Sottrup og Ullerup, Kongelige, og af dem dannedes det Kongelige Nybøl Herred under Sønderborg Amt. Det forhenværende Svabstedske Fogderi Sundeved-Nybøl, som 1702 var henlagt til Aabenraa Amt, blev 1813 henlagt til Nybøl Herred; til dette var 2 Aar forinden ogsaa henlagt Godset Blansgaaard. Sin seneste Udvidelse har Herredet modtaget ved Henlæggelsen af forskellige til de forhenværende Graasteenske Godser, til Marie og St. Nicolai Kirkerne i Flensborg til St. Jørgens Hospitalet i Sønderborg henhørende Steder, ligesom ogsaa ved Henlæggelse af nogle enkelte, forhen med Sønder Herred paa Als forenede ældre Domcapitelssteder samt Grevskabet Reventlow med Godserne Ballegaard og Bøgskov under samme. Over Sundeved haves tvende Beskrivelser, der ere nævnte i den paa S. 364 anførte Anmærkning.

Broager Sogn, det største i Sundeved, danner en mindre Halvø ved den større, omgivet af Dybbøl og Nybøl Sogne, Nybøl-Nor, Egersund, Flensborg-Fjord, Lille-Belt og Bugten Vemmingbund. Kirken er beliggende 2 1/4 Mile nordøst for Flensborg, 3 Mile sydøst for Aabenraa og 1 Miil vestsydvest for Sønderborg. Arealet, 7830 Tdr. Land, er i del Hele høitliggende, af sandmuldet, enkeltviis leerholdig Beskaffenhed; flere Skovstrækninger navnlig ud mod Kysten, deriblandt Domaineskovene Skodsbøl-Skov, Folekobbøl og Skjelle Skov. Krumbæk, der udspringer ved Kirkebyen, har et Løb af ca. 3/4 Miil og falder i Østersøen. Sognets sydligste Punct kaldes Borreshoved, det sydvestligste Brunsnæs, hvorfra Overfart til Holdnæs i Angel.

I Sognet: Byerne Broager med Kirken, 2 Præstegaarde, 3 Skoler, Bolig for Herredsfogden, Oppebørselsembedsmanden og Tingskriveren, Herredets Fængselsbygning, Fattigarbeidshuus, Kjøbmandsgaard, Vindmølle, Hørfabrik, 7 Kroer, Skodsbøl, Dynt med Vindmølle, Smøl, Gammelgab, Skjelle med Skole, Egersund med Skole og 10 Teglværker, Vindmølle, Skibsbyggeri, Iller med Skole og 8 Teglværker; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder Nybøl-Nor med 10 Teglværker beliggende i nogen Afstand fra hverandre, Mølmark, Rode, Overskov, Krammark, Skodsbølgaard, Skjelgaard eller Freileben, Rennberg Teglværk med Asylskole, oprettet af Eieren, Laagmade Fiskerleie, Neis Vand- og Vindmølle. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 6 Gaarde større end en Heelgaard, 69 Heelgaarde, 22 1/2 Gaarde, 3 1/4 Gaarde, 260 Huse med Jord og 164 Huse uden Jord.

Indvaanere: 4039. Ved Siden af Agerbruget er Teglværksdrift en Hovednæringsvei. Fra Laagmade Fiskerleie drives Fiskeri. I Sognets 29 Teglværker produceres almindelige Muursteen, Tagsteen, Drainsrør, Fliser og Gesimsstene til en Værdi af henved 400,000 Rd. aarlig *).

*) I samtlige Teglværker omkring Flensborg-Fjord, ialt 57, produceres for ca. 7-800,000 Rd. aarlig, nemlig ca. 60 Millioner Stk. Muursteen, ca. 20 Millioner Stk. Drainrør, ca. 3 Millioner Stk. Tagsteen, foruden Fliser, Formsteen, Gesimssteen m. m. Antallet af Arbeiderne kan anslaaes til over 1200, hvoraf ca. 200 ere tydske indvandrede Arbeidere, navnlig fra Lippe-Detmold. Udførselen skeer især til Kjøbenhavn, Sverrig, Norge, Østersøen og Vestindien.

Det største Teglværk i Sognet er Rennberg, der beskæftiger ca. 100 Mennesker og producerer forskjellige Slags Steen til Exportværdi af ca. 50,000 Rd. aarlig. I Broager holdes aarlig 2 Markeder, i Midten af Mai og i Begyndelsen af November, med Kram, Heste og Kvæg. For Broager Sogn er ansat tvende Præster, en Sognepræst og en Diaconus. Begge Kaldene besættes umiddelbart af Kongen, deres Indtægter anslaaes til 3000 Rd. og 1600 Rd. aarlig.

Kirken udmærker sig ikke blot ved sin særdeles smukke Beliggenhed og ved sine tvende med slanke Spir forsynede Tvillingtaarne, men ogsaa ved sin halvrunde østlige Chorslutning og ved det hele Anlægs regelmæssige Korsform. Denne sidste er imidlertid ikke oprindelig, men i en senere Tid tilveiebragt ved tvende symmetriske Tilbygninger, som i lige Høide med Skibet mod Nord og Syd ere blevne føiede til dettes østre Ende. Kirkens Hovedmateriale bestaaer af store røde Muursteen **).

***) Deres Længde udgjør 11 til 12 Tommer, deres Tykkelse omtrent 4 Tommer.

Alt Muurværk er dog i Kirkens Ydre - som i dens Indre - for Tiden stærkt overkalket. Den af flere Led sammensatte og smukt dannede Muursteens Sokkel, hvorpaa Choret tilligemed dets Rundbygning hviler, saavel som den sammenslyngede Rundbuefrise, der baade her og paa hele Skibet pryder Murens Overdeel, peger i Forbindelse med flere andre Overeensstemmelser hen paa, at denne Kirke er samtidig og nær beslægtet med de smukke Muursteens Kirker i Breklum og Riseby.

Oprindeligt har Broager Kirke havt tre Indgangsdøre, nemlig som sædvanligt to ligeoverfor hinanden nær ved Skibets vestlige Ende, og desuden saaledes som det ogsaa andetsteds hyppigt forekommer, en særskilt for Præsten paa den sydlige Side af Choret. Disse Indgange, der alle vare rundbuede foroven, ere nu imidlertid samtlige tilmurede; dog seer man endnu tydeligt Sporene af deres oprindelige ydre Omrids udvendig paa Kirken. Endnu lige til 1855 var den gamle sydlige Dør ind til Skibet aaben og i Brug; men da Indgangen til Kirken ved den dengang foretagne Reparation blev forlagt ind igjennem Taarnbygningen, tilmuredes ogsaa denne, og det der foran værende Vaabenhuus ("Karnhuus") nedbrødes.

Heller ikke af Kirkens gamle Vinduer har noget undgaaet enten at blive tilmuret eller at blive udvidet paa den meest formløse Maade. Saavel østligt paa Chorrundingen som nordligt paa Kirkens Skib sees Omridsene af deres oprindelige Skikkelse. De vare rundbuede, temmelig smaa og sad høit oppe. Samme Character som de anførte oprindelige Led har ogsaa den rundbuede, hele 8 Alen brede Chorbue med dens rundstavagtige Kragbaand, og ligeledes de tvende 2 Alen høie, 1 1/2 Alen brede og 1 1/4 Alen dybe Nischer, der i Muurpillerne paa begge Sider af Chorbuen aabne sig ud imod Skibet. Ikke mindre gjælder det Samme om Rundbygningens Halvkuppelhvelving.

Medens det hidtil Betragtede maa henføres til Rundbuestilens senere Tid - maaskee Slutningen af 12te, men dog vel snarere Begyndelsen af 13de Aarhundrede, - saa tilhøre derimod de tvende Korsfløie saavel som det Chorets Nordside tilbyggede Sacristi Slutningen af Middelalderen. Noget ældre er sandsynligviis Chorfiirkantens Krydshvelving med sine gothisk profilerede Ribber. Derimod tilhører Indhvelvingen af Skibet, der har den betydelige Brede af 44 (danske) Alen, en Tid, der i alt Fald ikke er ældre end Korsfløienes Tilbygning, hvilket fremgaaer deraf, at det østligste Hvelvingsfag for deres Skyld er gjort betydeligt længere end de øvrige. Alle Ribberne i Skibets Hvelvinger have kun et simpelt retvinklet Profil. I hint større Fag har Hvelvingen 7 Ribber; de øvrige Hvelvinger have hver kun 4 saadanne.

Til Vestenden af Skibet slutter sig en mægtig Taarnbygning, hvis ydre Udstrækning i Kirkens Længderetning udgjør lidt over 13 Alen, og hvis Brede beløber sig til 23 1/4 Alen, saaledes at den mod hver Side springer 3 1/4 Alen frem foran Kirkens tilstødende Parti. Først i en betydelig Høide afsættes mod Nord og Syd paa denne svære Forbygning de tvende smaa særskilte Taarne, over

hvis lave Gavle de ottekantede, spaantakte Spiir stige høit iveiret, synlige i flere Miles Afstand ud over Havet, hvorfor de ogsaa ere af ikke ringe Betydning som Sømærke. Da disse tvende Spir skulle ligge nøiagtigt i samme Meridian, maa altsaa ogsaa den egentlige Kirkebygning være nøiagtigt „orienteret" (anlagt i øst-vestlig Retning).

Taarnenes Gavlforziringer have en meget seen Character, og hvad den brede Underbygning angaaer, da bærer den baade i det Ydre og Indre mange Spor af de i ældre og nyere Tid foretagne Istandsættelser, hvorom skriftlige Efterretninger haves opbevarede. Kirkens 3 Klokker, som nu ere anbragte i et særskilt Tømmer-Huus paa Kirkegaarden, skulle tidligere have havt deres Plads i Taarnbygningen, men nedtoges deraf 1650, da denne viste sig brøstfædig. 1721 omtales en betydelig Istandsættelse herved og 1773 er Bygningens Sydside bleven restaureret, som det fremgaaer af det herværende Aarstal og mange Jernankere deromkring.

Langt mere omfattende har dog den Istandsættelse været, som hele Taarnbygningens Vestside, saavel ifølge skriftlige Efterretninger som ifølge det paaheftede Aarstal, undergik 1804. Medens Taarnet forresten ligesom hele den øvrige Kirke er opført af røde Muursteen, er Vestfacaden derimod fuldstændig beklædt med raat tilhuggede Granit« kvadre, hvilke fastholdes ved Hjælp af en stor Mængde Jernankere, og denne Granitbeklædning er ganske vist ikke ældre end det nævnte Aar *).

*) Behandlingen af Stenene og den hele Opførelsesmaade stemmer ganske med, hvad vi forefinde i Granitbygninger fra den nyere Tid, saaledes f. Ex. med den 1772 - 1802 opførte Kirke i Ostenfeld (see ovenfor S. 240), det 1779 opbyggede Klokketaarn i Rulskov i Angel o. s. v.

Endelig er Taarnbygningens nederste Stokværk i Aaret 1855 blevet underkastet nogle Forandringer, som, betragtede fra et archæologisk Standpunct, meget maa beklages. Indtil da var Taarnet udvendig fra utilgjængeligt, imedens derimod dets nederste overhængede Stokværk ved vide Aabninger stod i Forbindelse med Kirkeskibets Indre, saaledes at Stolestaderne endog fortsattes ind i denne lave Forbygning. Men da, som ovenfor anført, ved den Leilighed Kirkeskibets gamle sydlige Indgangsdør tilmuredes, brød man igjennem Taarnets tykke sydlige Muur en Indgang til dettes nævnte underste Parti, og forzirede den udvendig med en lidet heldig Efterligning af en antik Portaldecoration. Det aflange hvælvede Parti under Taarnet blev nu indrettet til en Forstue for Kirken, og de gamle store Forbindelsesaabninger imellem begge tilmuredes derfor, saaledes at kun en Døraabning udsparedes midtfor Skibet. De oprindelige Forhold ved Forbindelsen imellem disse to Partier ere ved disse Forandringer blevene noget uklare.

Men i og for sig er Taarnets underste Stokværk endnu et ret smukt og interessant Parti. Ved tvende retvinklede og rundbuede Gjorder er det afdeelt i tre Hvælvingsfag. I det mellemste af disse er Hvælvingen paa nogle ubetydelige Rester nær ødelagt; i det nordlige og sydlige Fag sidde de derimod bevarede i deres oprindelige Tilstand. Vi have her ribbeløse Krydshvælvninger, hvis Kanter eller Sømme foroven ganske tabe sig ("Speilhvælvninger"). Characteren af de

konsolagtige Fremkragninger, der bære deres Skjoldbuer, stemmer nøiagtigt med Stilen i den egentlige Kirkebygningens oprindelige Enkeltheder og forvisser os om, at denne brede Taarnbygning, i alt Fald i sine lavere Partier, er i det Mindste nogenlunde samtidig med Kirken selv.

Ovenover Hvælvingerne findes indvendig i Taarnbygningen, i en Afstand indbyrdes af noget over en halv Snees Alen, 3 forskjellige Afsatser i Murene, hvorved disse efterhaanden gjøres tyndere opefter. Paa disse Afsatser saavel som paa Overdelen af flere imellem den østre og vestre Muur indspændte Buer hvile de høiere Stokværks Bjælkelofter.

Med Hensyn til Broager Kirkes tvende Taarne har man i Omegnen flere forskjellige Sagn. Medens et af disse tilskrives to paa en nærliggende Herregaard boende Søstre deres Opførelse, er et andet derimod næsten en ordret Gjentagelse af det gamle Sagn, der knytter sig til de tvende Kirketaarne i Fjenneslevlille i Sjælland, da det beretter, at de ere opførte i Anledning af et Par Tvillingbrødres Fødsel til Underretning for den fraværende Fader, naar han ved Tilbagekomsten nærmede sig Hjemmet.

Udtrykkelig omtalt findes Kirken i Broager førstegang 1209, da dens Tiender lagdes til Ry-Kloster. Patronatsretten over den gik 1385 ved et Bytte over til Biskop Johannes Skondelev. Det antages, at denne Kirke har været indviet til St. Jørgen (Georg). Det anseelige Træbillede af denne Helgen tilhest, som fordem fandtes her i Kirken, er endnu bevaret oppe over Taarnhvælvingen. Det er udført i omtrent naturlig Størrelse og skriver sig fra Slutningen af Middelalderen. Hesten er i meget høi Grad beskadiget og defekt, medens Ridderen, hvis rige Haar har været stærkt forgyldt, endnu er i en ret god Stand.

Kirkens Indre er lyst og venligt. Ved Alteret er endnu det gamle Steenbord bevaret, ligesom ogsaa et Røgelseskar fra den katholske Tid. Altertavlen med et Maleri af Kvinderne ved Korset, samt et mindre med Nedtagelsen af Korset synes at tilhøre Begyndelsen af 18de Aarhundrede og er uden Interesse. Den gamle Døbefont er hugget af Granit, meget plump, og marmoreret malet med Oliefarve. Prædikestolen er anbragt inde under den vide Chorbue, ved den sydlige Side. Dens sex Sidefelter ere smykkede med Relieffer af Syndefaldets og Forløsningens Historie. Den maa hidrøre fra Tiden ved omtrent 1600. Kirken, er forsynet med mange Pulpiturer. Allerede 1592 erholdt den et Orgel; det nuværende er anbragt i den vestre Ende.

I Broager Sogn har ligget 3de glücksborgske Hertuger tilhørende Gaarde, nemlig: Krammark, oprindelig Præstegaard, erhvervet 1631 af Hertug Philip mod Vederlag i Kirkebyen for de samme tilliggende 7 Mark Guld, parcelleret 1785, Skjelgaard eller Freileben, oprettet 1601 af Hertug Johan den Yngre, parcelleret 1785, Skodsbølgaard eller Nienhof oprettet af Hertug Philip af 6 i Krigstiden 1658 - 59 ødelagte Bol, parcelleret 1785. Flere Borgpladse fra en endnu ældre Tid end disse Gaarde findes i Sognet saaledes ved Smøl (Smølvold), ved Gaarden Overskov, nord for Broager, ved Skjelle og ved Gammelgab.

Dybbøl Sogn omgivet af Vemmingbund, Alssund, Sottrup og Nybøl Sogne. Kirken 1/2 Miil vest for Sønderborg. Arealet, 2606 Tdr. Land, er høitliggende (Dybbølbjerg 229 Fod), leerholdige Jorder; smaa Skovlodder flere Steder. Chausseer fra Sønderborg til Flensborg og Aabenraa passere Sognet.

I Sognet: Byerne Dybbøl med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer (deelt i Øster-Dybbøl og Vester-Dybbøl) og Ragbøl med Kro; mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Steder ere: Dybbølbjerg, Dybbøllund, Dybbøl Vindmølle, Surlykke, Batterup, Ravnskobbøl, Liden, Tvingen, Sandbjerg Vindmølle, Pythuse, Randersgaard, Stavgaard, Stenggaard, Lillemølle. Ialt i Sognet 1 Præstegaard, 35 Heelgaarde, 3 3/4 Gaarde 4 1/2 Gaarde 1 1/4 Gaard, 38 Huse med Jord og 34 Huse uden Jord.

Indvaanere: 915 (hvoraf 697 under Grevskabet Reventlow). Jordbrug er Hovederhvervet. I Sognet tvende Brændeviinsbrænderier.

Af Dybbøl Sogn høre 40 Gaarde og 53 Huse under Grevskabet Reventlow. Præsten præsenteres af Besidderen af Grevskabet Reventlow og vælges af Menigheden. Præstekaldets Indtægter anslaaes til 1800 Rd. aarlig.

Kirken skal være bygget i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede, den er lille. I Aaret 1857 er der tilbygget et trappegavlet Taarn; Orgel; Begravelsescapel for den Reventlowske Familie.

Paa Dybbølbjerg er nu opført en Række af Skandser for at sikkre det i Krigstilfælde vigtige Punet. Allerede i 1848 blev ligeoverfor Sønderborg opført to Brohoveder.

Dybbølbjerg var Skuepladsen for flere for de danske Vaaben hæderlige Fægtninger i Krigens 1848 - 50, navnlig d. 26de Mai 1848, d. 5te Juni samme Aar og d. 13de April 1841 "dengang de danske Feltbatteriers Indskjæringer paa Høiden imponerede og forblendede Fienden i den Grad, at han, efterat have tabt 2 Kanoner, indbildte sig selv og Andre, at have seirende bestormet nogle Skandser og erobret disses Skyts. I Tydskland ere Hædersmedailler prægede og aarlige Fester afholdte i Anledning af „*die Bestürmung der Düppeler Schanzen*” endskjøndt disse slet ikke existerede i 1849. og endskjøndt ikke et eneste Stykke Skyts tabtes af de Danske". (Baggesen, "Den danske Stat i Aaret 1860", Speciel Beskrivelse. S. 192.)

Den interimistiske Bro der i 1848 blev lagt over Alssund er siden d. 21de September 1856 afløst af "Kong Frederik den Syvendes Bro over Alssund", der er bygget paa Pontonner.

Paa Dybbølbjerg ligger den store Degger- eller Barsteen. (Om denne see Provinzialberichte 1630. 2. S. 255 flg.)

Ullerup Sogn omgivet af Alssund samt af Sognene Sottrup, Nybøl, Adsbøl, Feldsted og Varnæs. Kirken ligger 3/4 Miil nordvest for Sønderborg. Areal 5886

Tdr. Land afvexlende fladt og bakket (Bøgebjerg ved Sognebyen), gode Leerjorder; Skove i Sognets vestlige Deel, deriblandt Domainskoven Avnbølsned (82 Tdr. Land). Borup-Bæk skiller Sognet fra Varnæs Sogn, Oldsbæk Paa en Strækning fra Sottrup Sogn. Sønderborg-Aabenraa Landevei passerer Sognets sydlige Deel.

I Sognet: Byerne Ullerup ved Aabenraa-Veien, med Kirke, Præstegaard (noget nord for Byen), Diaconatbygning, Skole og 2 Kroer, Avnbøl med Skole, Blans med Skole og 2 Kroer. Mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Gaarde ere: Avnbølsmark, Avnbølgaard (Stamparcel af det adelige Gods Avnbølgaard, 283 Tdr. Land, Skatteværdi 45,280 Rd.), Ballegaard (Stamparcel af det adelige Gods Ballegaard, 120 Tdr. Land), Balle Mølle, Bøgskov, (Parceller af Hovedgaarden, selve Stamparcellens Bygning i Adsbøl Sogn), Blansgaard, Bøgebjerg, Brobøl, Græshøi, Junkershof, Lundsgaard, Philipsborg, Store-Stabel, Lille-Stabel, Trunbro Kro, Snoghøi Færgegaard (hvorfra Overfart til Hardeshøi paa Als), Blans-Østermark. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 2 Gaarde større end en Heelgaard, 38 Heelgaarde, 25 1/2 Gaarde, 108 Huse med Jord og 43 Huse uden Jord.

Indvaanere: 1765 (hvoraf 489 under Ballegaard Gods, 170 under Bøgskov Gods). Jordbrug er Hovederhvervet.

Til Sognet høre 22 Gaarde og 77 Huse af Ballegaard Gods samt nogle Gaarde og Huse af Bøgskov Gods.

For Ullerup Sogn er ansat 2 Præster, Sognepræsten og Diaconus. Begge Embeder besættes umiddelbart af Kongen, deres Indtægter anslaaes til 2200 Rd. og 750 Rd. aarlig.

Kirken, der har været indviet til St. Laurentius, er i sine oprindelige Dele opført af raa Kampesteen, men hviler dog paa en Fod af huggen Granit. Den har tidligere havt et Taarn; men dette er i forrige Aarhundrede blevet nedbrudt. Ligeledes har den fra først været bygget med en rund Chorslutning imod Øst, men ogsaa denne er falden bort, idet Chorets fiirkantede Afsnit - sandsynligviis i Slutningen af Middelalderen - er blevet forlænget i den dobbelte Udstrækning til denne Side. Endeel af Sokkelstenene, der ligge under denne af Muursteen opførte Forlængelse, vidne endnu ved deres buede ydre Omrids om de oprindelige Forhold. Medens Skibet selv har Bjælkeloft, har ikke blot Choret Hvælvinger (2 Fag), men saadanne findes ogsaa i den store Fløibygning, der, som det synes, ligeledes mod Slutningen af Middelalderen er føiet til Kirkeskibets søndre Side. Denne Tilbygning, hvis Materiale er Muursteen, er nu afdeelt til tvende Lokaler, hvoraf det ene danner en Forstue foran Indgangen til Kirken, hvorimod det andet bruges til Afholdelsen af Møder.

Oprindeligt har den egentlige Kirkebygning havt smaa rundbuede Vinduer, ligesom Chorbuens ogsaa endnu har bevaret sin runde Form. Omridsene af de gamle Vinduer sees flere Steder, hvor de sidste ere tilmurede. Derimod ere de nuværende Vinduer store og spidsbuede. Det kan ikke nægtes, at Bygningen ved

de mange Forandringer, som her ere foregaaede i ældre og nyere Tid, for største Delen har tabt sin oprindelige Character; men paa den anden Side maa det heller ikke oversees, at dens Indre navnlig ved den sidste store Reparation 1858 er blevet sat i en i det Hele taget meget god, smuk og til de forhaandenværende Forhold hensigtsmæssig Stand.

Navnlig fortjener det at fremhæves, at Skibets Bjælkeloft, Orgel og andet Træværk da er blevet malet med megen Smag og Skjønsomhed. Vanskeligere vil det derimod lade sig forsvare, at Kirkens gamle Steenfont i nyere Tid er bleven solgt bort fra Kirken og bleven erstattet med et malet og forgyldt Trækar.

Prædikestolen er anbragt ved Chorbuens nordre Side, vistnok for Fløibygningens Skyld, hvilken tidligere har været i mere umiddelbar Forbindelse med Kirkens Indre. Den bærer Aarstallet 1578 og er eiendommelig ved sin Udsmykning, idet den paa Sidefeldterne istedetfor de sædvanlige udskaarne Billeder af den hellige Historie viser os sex smaa Medailloner med stærkt ophøiede og paa en characteristisk Maade udførte Portraiter af Riddere og andre Mænd, som maaskee i Forening have bekostet denne Prædikestol.

Alteret har endnu det gamle Steenbord; derimod er Altertavlen, hvis Hovedfremstilling viser os Kvinderne ved Korset, men hvorpaa der endnu føiedes flere andre mindre Malerier af Herrens Lidelseshistorie og Forherligelse, først opsat 1707. I Slutningen af den katholske Tid var her i Kirken endnu et særskilt Alter for St. Anna, hvilket blev stiftet 1506. Et Orgel fik Kirken 1638; dette blev 1766 afløst af et nyt, og dette sidste atter 1837 af et tredie. Paa Kirkegaarden staaer et Klokkehuus af Træ, hvori findes to Klokker. Den ene af disse er støbt 1728; den anden har derimod en særdeles mærkelig Historie, hvoraf Begyndelsen er opbevaret i dens Indskrift, hvis Hovedstykke lyder saaledes: "*Anno 1629 alse ick hadde gehanget 122 jhar, tho der ehre gottes gegeven minen klange, dho bin ick den 4 feb. dorich vorwahrlosung der soldaten m. shur thoreeten; de van der lidt hebben mi medderune laten getten dorich m. peter melchiorsen anno 1632.*" Kun i 2 Aar lød den omstøbte Klokke for Sognefolkene i Lith, der som bekjendt gik under sammen med største Delen af Nordstrand ved Oversvømmelsen 1634.

Sagnet fortæller om, hvorledes denne Klokke derefter blev funden ved Stranden af en fattig Kone og om hendes Findeløn; men en paalidelig og omstændelig Beretning er endnu bevaret i Ullerup Kirkes Regnskabsbog, om hvorledes denne Klokke 1640 blev kjøbt af dette Sogn for 800 Mk. og afhentet i Husum paa en stor Vogn med 8 Heste for m. m.

Sognets og Kirkebyens Navn skreves tidligere „Oldorp“, "Ugelthorp." Ved Ullerup leveredes Langfredag d. 6te April 1849 en Træfning, idet de danske Forposttropper angrebes af en overlegen fjendtlig Styrke, som blev kastet tilbage.

I Blans, tidligere "Blaanæs", var Maleren Professor Eckersberg født 1783.

1315 forekommer blandt Forloverne for Hertug Erik af Sønder-Jylland ved det Forlig, han sluttede i Nyborg med Kong Erik Menved, "Herr Erich Blaanes" og "Petrus Nicklessøn de Blaanes."

Avnbølgaard ved Byen Avnbøl, var forhen befæstet. Den tilhørte i det 16de og 17de Aarhundrede Familien Hoeck (Diderik 1593 og 1608, Moritz 1622, død 1644, Diderik til 1653, Wulf 1662, Hans til 1694), derpaa Storcantsler Grev Frederik Ahlefeld; da dennes Datter Sophie Amalie blev gift med Hertug Frederik Vilhelm af Augustenborg, kom den som Brudeudstyr til den hertugelige augustenborgske Familie, og tilligemed dennes øvrige Besiddelser 1852 under Kronen.

Ballegaard tilhørte i sidste Halvdeel af det 15de Aarhundrede Familien Holk, af hvilken Detlef Holk 1590 solgte Godset til Hertug Hans den Yngre. Ved Delingen efter hans Død 1622 mellem hans Sønner kom det til Nordborg, og blev 1669 solgt til Grev Ahlefeld til Søgaard. Fra 1725 tilhørte det Familien Paulsen (da D. Atl. udkom 1781 Cancelliraad Henning Paulsen, der 1771 opførte det store Vaaningshuus, hvilket staaer endnu); derpaa kom det til Grev Conrad Reventlow til Sandbjerg, som 1798 parcellerede Godset, og hvis Efterkommere, Greverne af Reventlow siden den Tid have eiet Ballegaard.

Ogsaa Bøgskoven, oprindelig en Landsby, som Hertug Hans den Yngre 1601 bortbyttede til Gregorius v. Ahlefeld til Graasteen, der nedlagde den og oprettede en Avlsgaard. Efter Carl v. Ahleseldts Død købte Overinspecteur Paulsen Bøgskov i Aaret 1725. Den tilfaldt derefter hans Datter Ida, efter hvem hendes Søn Justitsraad Koch til Skovbølgaard arvede Gaarden 1748. Efter ham blev Sønnen Cancelliraad Koch Eier og efter ham igjen hans Svoger Henning Paulsen til Ballegaard. Efter Sidstnævntes Død blev Gaarden solgt til Grev C. Reventlow, opført som adeligt Gods og udparcelleret i Aaret 1784. Godset har senere vedblevet at være forenet med Grevskabet Reventlow.

Ballegaard har et Areal af 1078 Tdr. Land, Taxationsværdi 169,220 Rd., 1 Gaard større end en Heelgaard, 13 Heelgaarde, 9 1/2 Gaarde, 10 Kaad; 41 Huse med og 41 Huse uden Jord, beliggende i Ullerup og Sottrup Sogne.

Bøgskov har et Areal af 1762 Tdr. Land, Taxationsværdi 263 880 Rd., 1 Gaard større end en Heelgaard, 20 1/2 Gaarde, 25 Kaad og Parcelsteder, 7 Huse med og 12 Huse uden Jord, beliggende i Adsbøl og Varnæs Sogne.

Forhenværende Herregaarde ere: Blansgaard (Vaaningshuset kaldtes Schönleben), syd for Byen Blans, som i lang Tid tilhørte den adelige Familie Magnussen (Magnus Jepsen 1483, hans Søn Jeppe Magnussen 1530, Paul Magnussen 1543, død 1596, Otto, død 1600, Jacob, død 1620, Henrik, Paul), derpaa Johan Feriks (død 1667), Johan v. d. Wisch, hvis Søn Christian Albrecht 1717 solgte Godset til Hertug Philip Ernst af Glücksborg, blev kongeligt efter den glücksborgske Linies Uddøen 1779, parcelleret 1796, incorporeret Sønderborg Amt 1811, mistede sin egen Jurisdiction 30te Marts 1835;

Lundsgaard, tæt ved Sottrup Kirke, oprettet af Hertug Hans den Yngre 1593 istedetfor Avnbøllund (i Sottrup Sogn), nedbrudt 1633 med Undtagelse af Ladegaarden, blev kongelig 1779, parcelleret 1791; og Philipsborg, et af Hertug Philip af Glückborg 1635 af 2 Gaarde ved Navn Kalund, 1 Gaard Kosmoes og 1/2 Gaard i Avnbøl oprettet Slot med Kirke istedetfor Lundsgaard, hvorfra Materialierne benyttedes hertil, men da det henstod ubeboet, forfaldt det og blev ligeledes nedbrudt, hvorpaa Godset 1779 blev kongeligt og 1785 nedlagt.

Aldeles forsvundne ere følgende gamle Gaarde her i Sognet: Pravesgaard i Blans, som tilhørte Domkirken i Slesvig; Valdemarstoft paa Blans Mark, 1486 beboet af Valdemar v. d. Herberge og nedbrudt i det 16de Aarhundrede; Igeskovgaard i Avnbøl, der tilhørte Familien v. Qualen og 1590 blev solgt til Hertug Hans den Yngre, som strax bortbyttede den til Diderik Hoeck til Avnbølgaard; og Brattborg, hvis sidste Besidder var Hans Blome, som Amtmanden Paul Ukk til Avnbøllund lod skyde 1591. De 3 sidstnævnte findes dog i Navne for enkelte Steder.

O. W. Müller: "Historische Nachricht von der auf Sundewitt belegen Gemeine Ulderup" i Schlesw.-holst.-Anzeig. 1759 S. 506 -11.

Nybøl Sogn omgivet af Broager, Dybbøl, Sottrup, Ullerup og Adsbøl Sogne samt Nybøl-Nor. Kirken omtrent 1 Miil vestnordvest for Sønderborg. Arealet, 2388 Tdr. Land, bestaaer for største Delen af sandmuldede Jorder; Sognet er riigt paa Skov, blandt disse Domaineskoven Bøffelkobbøl (24 1/2 Td. Land). Sønderborg-Flensborg Chaussee passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Nybøl med Kirke, Præstegaard, Skole, Ting- og Rettersted, Kro, 5 Teglgaaerde, Vandmølle og Vindmølle, Stenderup med Skole og 2 Kroer, Bøgegaard. Sognet har ialt 1 Præstegaard, 29 Heelgaarde, 6 Halvgaarde, 45 Huse med Jord og 12 Huse uden Jord.

Indvaanere: 677. Jordbrug er Hovederhvervet, ved Siden deraf er Teglbrænderiet af Betydenhed.

Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1920 Rd. aarlig.

Kirken, der ligger nærved den, endnu i forrige Aarhundrede steensatte, fiirkantede Plads, hvorpaa Herredstinget forud holdtes, er for den væsentligste Deel - i Choret er der nemlig ogsaa brugt Muursteen - opført af raa Kampesteen, og dækket med røde Tagsteen.

Da den mangler Taarn og i sig selv kun er en lav Bygning, har den et temmeligt uanseeligt Ydre. I dens Indre er intet Parti af den forsynet med Hvælvinger. Men mærkeligt og hertillands vistnok enestaaende er dens Grundrids, idet Kirkeskibets Vestende slutter med en halvrund Udbygning.

Omvendt har derimod Choret, hvis Anordning forøvrigt ganske følger den sædvanlige Regel, kun en flad Slutningsmuur imod Øst. Inde i Kirken slutter den nævnte Halvrunding sig som en umiddelbar Fortsættelse til det godt 13 1/2 (danske) Alen brede Skib. Udvendig viser der sig dog en skarpere Adskillelse imellem begge, da Skibets Muur her paa hver Side springer 4 - 5 Tommer frem foran Rundbygningen; i denne sidste er Murens Tykkelse nemlig et Par Tommer mindre end 2 Alen, medens den i det retvinklede Parti udgjør omtrent ligesaa meget derover. Da alt Muurværk, fornemmelig her i Kirkens vestre Ende, fortiden er dækket af et tykt Kalklag, som skjuler ethvertsomhelst Spor, der ellers muligt kunde være forhaanden af mere eiendommelige architectoniske Former, ligesom det hindrer i at see de nærmere Forhold ved Forbindelsen af de tvende Bygningsafsnit, er Sammenhængen imellem disse ikke ganske tydelig.

Saameget lader sig dog vistnok med Sikkerhed sige, at Halvrundingen ikke kan være at betragte som en vestlig Absis. Foruden andre vægtige Grunde tale allerede dens Bredeforhold bestemt herimod. Betragte vi derimod Kirkeskibet noget høiere, vil det ikke undgaae Opmærksomheden, at dettes usædvanligt store Brede bliver endnu mere paafaldende paa Grund af Bygningens Lavhed og Korthed. Længden af Skibets tvende retlinede Sidemure udgjør saaledes ikke engang det Dobbelte af deres indbyrdes Afstand *). Men da nu denne Kirkeskibets betydelige Brede netop svarer til Rundbygningens egen Brede og Tværlinie, maa den formodning ligge nær, at vi i Halvrundingen have en Rest af en ældre Bygning for os, der er bleven bibeholdt og gjort til Udgangspunkt ved Opførelsen af den forhaandenværende Kirke.

*) Den retvinklede Deel af Skibet er 24 1/4 Alen langt. Hele Kirkens indre Længde udgjør 46 3/4 Alen. Et Grundrids af Kirken er meddeelt paa Planen over Aabenraa Kirke.

Forholdsviis er Rundbygningens indre Tværmaal for stort og omvendt dens Muurtykkelse for ringe, til at vi skulde kunne tænke paa, at her var en Levning af et saadant fæstningsagtigt rundt Kirketaarn, som vi endnu forefinde i Oversø, Kosel og Syderstapel. Den rimeligste Forklaring synes det derfor at maatte blive, at vi i Halvrundingen have en Levning af et rundt Capel eller af en ganske lille Rundkirke. Muligviis kunde det gamle Thingsteds Nærhed, maaskee endogsaa Sognets Navn og dets ringe Udstrækning indeholde Vin med Hensyn til den nuværende Kirkes Forhold til en tidligere forhaandenværende mindre Bygning.

Som Rundbygningen nu staaer, udgjør Høiden af dens Muur knap 8 Alen. Midtfor imod Vest er Kirkens Indgangsdør bleven anbragt ved en for faa Aar siden foretagen Restauration. Den Efterligning af en antik Portaldecoration, som derved er bleven foranlediget udvendig paa Runddelen, harmonerer ligesaa lidt med den gamle Bygning selv som med de store spidsbuede Vinduer, hvilke man ved samme Tid aabnede igjennem den herværende krumme Muur. Før den nævnte Istandsættelse traadte man ind i Kirken igjennem Skibets gamle Dør paa Nordsiden nærved den vestre Ende. Foran denne Indgang var da et Vaabenhuus; men da Døren blev tilmuret, blev ogsaa dette nedbrudt. Udenfor Rundbygningen ere Kirkens meget stærkt udvidede Vindner foroven rundbuede. Af et Vindue i den oprindelige Form ere Omridsene bevarede paa Kirkens Nordside. Skjøndt det er ulige mindre end Bygningens nuværende Vinduer, er det dog forholdsviis

temmelig stort. Dets Bue er ligesom Chorbuen, - hvis Piller mangle Gesimser, - rund men lidet characteristic. Paa det Ydre af Chorets flade Slutningsmuur have vi umiskjendelige Spor af Middelalderens senere Tid.

Den herværende Blindingsdecoration, det tilmurede, foroven med en flad (segmental) Bue sluttede Vindue og Gavlkammene bære alle Gothikens Mærke. - Kirkens Døbefont er raat hugget af Granit, uden Prydelser; dens Fod har Tærningform. Den har sin Plads sydlig i Chorbuen nærved Prædikestolen, der er udskaaren af Egetræ, fra Tiden ved omtrent 1600 Reliefferne, hvormed den er smykket, fremstille Begivenheder af Frelserens Historie. Alteret er endnu det gamle Steenbord; dets Tavle fremstiller et større Billede med Herrens Aabenbarelse for Maria Magdalena efter Opstandelsen, og foroven et mindre med Himmelfarten. Paa et Pulpitur i Kirkens Vestende (Runddelen) findes et Orgel. Kirkens 2 Klokker hænge i et Træskuur eller Klokkehuus paa Kirkegaarden.

Sottrup Sogn omgivet af Alssund samt Ullerup, Nybøl og Dybbøl Sogne. Kirken 1 Miil vestnordvest for Sønderborg. Arealet, 3695 Tdr. Land, er for største Delen leermuldet Jord. Flere Skovstrækninger ud mod Alssund. Snogbæk løber gennem Sognet ud i Sundet. Landeveien fra Sønderborg til Aabenraa passerer Sognets sydlige Deel.

I Sognet: Byerne Sottrup (Vester- og Øster, fornemmelig hørende til Grevskabet Reventlow), med Kirken, 2 Skoler, Diaconatbolig, 4 Kroer, et Brænderi, et Teglværk, Snogbæk (Vester- og Øster-) med Præstegaard, Fattig- og Arbeidshuus og Skole. Mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Steder ere: Raahauge, Dal, Sandbjerg Gaard, en Parcel, Sandbjerg Avlsgaard, Sandbjerg Vandmølle, Bjerggaard, Nørremølle Dampbrænderi. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 2 Gaarde større end en Heelgaard, 37 Heelgaarde, 5 3/4 Gaarde, 14 1/2 Gaarde, 3 1/4 Gaarde, 52 Huse med Jord og 39 Huse uden Jord.

Indvaanere: 1199 (hvoraf 673 under Grevskabet Reventlow). Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet findes et Teglværk.

Af Sognets Gaarde og Huse høre under Grevskabet Reventlow 2 Gaarde større end en Heelgaard, 19 Heelgaarde, 5 3/4 Gaarde, 8 1/2 Gaarde, 3 1/4 Gaarde, 24 Huse med Jord og 29 Huse uden Jord.

For Sottrup Sogn er ansat 2 Præster, Sognepræsten og Diaconus ; begge disse Kald besættes umiddelbart af Kongen; deres Indtægter anslaaes resp. til 2000 Rd. og 800 Rd. aarlig.

Den med sit høie Taarn og Spiir vidt omkring synlige Kirke ligger smukt imellem Træer tæt ved Landeveien fra Aabenraa til Sønderborg. Hovedmaterialet i dens oprindelige Partier er utilhugne Kampesteen; dog findes der her ogsaa hugne Steen, ikke blot i den fremtrædende og paa Overkanten profilerede Sokkel, men ogsaa i et Par Rækker ovenover denne og paa Hjørnerne endnu i en større Høide.

Choret er henimod Slutningen af Middelalderen blevet forlænget imod Øst med Benyttelse af brændte Steen. Dets nuværende flade Slutningsmuur er derfor udvendig prydet med en gothisk Blindingsdecoration, ligesom der ogsaa paa dette Parties Nordside sees Sporene af et tilmuret bredt Vindue, der foroven er sluttet med en flad Bue.

De oprindelige Vinduer i Kirkens ældste Afsnit ere derimod smaa og af den almindelige rundbuede Form. Paa Skibets Nordside sees et Par saadanne, der dog ere tilmurede, hvorimod de Vinduer, der endnu føre Lys ind i Kirken, i en senere Tid ere forandrede og udvidede

Man træder ind i Kirken igjennem den gamle Indgang paa Skibets sydlige Side. Den herværende gamle svære Egetræes Dør er mærkelig ved sit mægtige Jernbeslag og overordentlig solide Lukkelse, som om den var beregnet paa at skulle kunne modstaae et fjendtligt Anfald.

Vaabenhuset herudenfor er 1862 ombygget af gule Muursteen i en smuk gothisk Stil. Taarnet, som ogsaa i en senere Tid er blevet opført foran Vestenden bærer mange kjendelige Spor af de Ulykker, der til forskjellige Tider ere trufne det og dets meget høie Spiir. En Tavle, som hænger inde i Choret beretter, at det 1625 paa Søndagen. "Oculi" (3die Søndag i Fasten) blev nedkastet af en Storm fra Sydvest, just som Gudstjenesten var endt, og at ved den Leilighed 7 Fag af Kirkens Tagværk blev ødelagt. Endnu samme Aar blev det 53 Alen høie Spiir igjen opført. Senere hen i samme Aarhundrede befandtes Taarnet selv saa brøstfældigt, at man 1666 maatte nedtage Kirkens to Klokker af det og anbringe dem i et Tømmerhuus paa Kirkegaarden, De meget svære Muurpiller, hvormed det er blevet støttet paa Syd- og Vestsiden, synes ifølge de her anbragte Aarstal at være opførte 1686. Men det næste Aar, d. 7de August 1687, ramte en ny Ulykke Taarnet, der blev truffet og stærkt beskadiget af Lynild. Mindet om Istandsættelsen derefter er bevaret ved Aarstallet 1690, hvis store Jernziffre ere anbragte midt imellem det fornævnte Aastal og Taarnets øverste, ganske nye og smukke Muurafsnit, der er betegnet med 1682.

I Midsommeren 1860 blev Taarnet atter ramt af Lynilden, hvorved det høie Spiir brændte. Den beskadigede Muur er nu bleven istandsat og gjort 7 Alen høiere end tidligere; Klokkerne have efter næsten 200 Aars Forløb atter faaet Plads i Taarnet og Spiiret er igjen opført til den samme Høide af 80 Alen, som det ogsaa tidligere udgjorde i Forening med Taarnet. (Saameget som dette sidstes Muurværk blev forhøiet, saameget kunde selvfølgelig Spiirets Tømmerværk nu gøres lavere).

Kirken har en smuk gammel Døbefont af Granit, hvis Kumme er prydet med veludførte Forziringer af Løvværk. Denne Font er imidlertid ved en Istandsættelse af Kirken 1843 bleven kasseret og ligger nu henslængt i en Krog i Kirkens Vestende. I dens Sted har man anskaffet et Døbekar af brændt Leer, udført paa Rennberg og forsynet med hvid Perlemaling og Forgyldning.

Alteret er opsat 1703; saavel dets Malerier, der fremstille Nadveren, Opstandelsen og Himmelfarten, som disses Indfatning ere holdte i en meget svulstig Stiil. Prædikestolens udskaarne Relieffer og dens fritstaaende Figurer paa Hjørnerne have i det Hele samme Character.

Kirken har i den seneste Tid faaet en nyt Orgel.

I Chorbuen hænger et lille Marmorcrucifix, der ifølge den nedenunder paa Tværbjælken anbragte Indskrift 1696 er skienket til Kirken af Præsten Laurentius Ottonis Riese. Paa Kirkegaarden findes en smuk Mindesteen, der af Sognets Beboere er sat over 27 danske Krigere (af 3. Res. Jægercorps, 2. Forstærkn. Bataillon, og 3. Res. Bataillon), som ere faldne her i Nærheden i Fægtingen 6te April 1849.

Ved Byen Snogbæk laae forhen Gaarden Schnabecklund, som Hertug Hans den Yngre 1595 kjøbte af Henning Meinstorf og lod nedbryde 1600; Materialierne bleve benyttede ved Opførelsen af Rumohrsgaard paa Als.

I Sognet laae ogsaa den lille Gaard Avnbøllund, som, efterat den sidste Eier, Amtmanden i Sønderborg, Paul Ukk, havde ladet Junker Hans Blome paa Brattborg skyde (see Ullerup Sogn) og derfor var gaaet i Landflygtighed, blev inddraget 1592 og nedlagt af Hertug Hans, som istedetfor samme opførte Lundsgaard i Ullerup Sogn.

I Sognet ligger det i antiquarisk Henseende meget mærkelige Kjær Nydam, hvor man i 1863 har fundet Skroget af 2 Skibe og en Mængde Gjenstande fra Jernalderen, efter de fundne Mønter at dømme fra det 3die Aarhundrede af vor Tidsregning.

Sandbjerg er Hovedgaarden i Grevskabet Reventlow, det eneste Lehn i Hertugdømmet Slesvig. Godset blev oprettet 1576 af Hertug Hans den Yngre af 4 nedlagte Bøndergaarde, og eiedes derpaa af hans Efterkommere i den ældste Linie, Hertugerne af Sønderborg, indtil Hertug Christian Adolf 1667 for Gjæld maatte overlade sine Besiddelser til Kong Frederik III.

Christian V. solgte 1673 Godset til Amtmand Conrad Reventlow til Clausholm, Kalø m. M. (den senere bekjendte Storcantsler), og oprettede det d. 3die Decbr. 1681 til et dansk Lehnsgevskab (d. 3die Octbr. 1685 fik det alle de danske Grevskaber tilstaaede Privilegier, med 25 5/6, Plove fri af dets 51 5/6, istedetfor de 300 Tdr. Htk. som Grevskaberne i Kongeriget havde fri), hvilket efter Grev Conrad Reventlows Død 1708 er gaaet i Arv til hans mandlige Efterkommere: hans Søn Grev Christian Ditlev Reventlow, Kong Frederik IV.'s Svoger (død 1738), dennes Søn Grev Conrad Ditlev Reventlow (død 1750), dennes Søn Grev Christian Ditlev Reventlow (død 1759), Sidstnævntes Farbroder af samme Navn (død 1775), dennes Søn Grev Conrad Georg Reventlow (død 1815), dennes Broder, den ædle af den danske Bondestand høitfortjente Statsminister Grev Christian Ditlev Frederik Reventlow (død 1827), dennes Søn Grev Christian Ditlev Reventlow (død 1851) og endelig hans Søn.

den nuværende Besidder Kammerherre og Hofjægermester Grev Ferdinand Carl Otto Reventlow, der ogsaa eier Ballegaard og Bøgskov i Ullerup Sogn, tillige er Besidder af det lollandske Grevskab Christianssæde og det fyenske Baroni Brahetrolleborg.

Gaarden blev parcelleret 1788. Godsets Areal er 5497 Tdr. Land á 260 kvadrat Baand med en Taxtionsværdi af 527,555 Rd.; dets Folketal var 1ste Febr. 1860: 1370. Til den umiddelbart under Grevskabet Reventlow hørende Avlsgaard Sandbjerg, der er bortforpagtet, hører 85 Tdr. Land; det udparcellerede og bortarvefæstede Gods er beliggende i Sognene Dybbøl og Sottrup og omfatter 1 større Gaard, 41 Heelgaarde, 8 3/4 Gaarde, 12 1/2 Gaarde, 4 1/4 Gaarde, 48 Huse med Jord og 58 Huse uden Jord. Skovarealet er 204 Tdr. Land, hvoraf Stor- og Lille-Skoven ved Sandbjerg 103 Tdr. Land, umiddelbart under Grevskabet.

Grev F. Reventlow stillede i November 1857 Bygningen til Disposition for General Bülow, Seierherren ved Fredericia, og her tilbragte Generalen sine sidste Dage.

Øen Als

adskilt fra Slesvigs Fastland ved det smalle men dybe Alssund, ligger mellem 55 Gr. 05' 15" og 54" 51' 20" nordlig Bredde og 2 Gr. 56' 15" og 2 Gr 30' vestlig Længde. Øens største Længde fra Tontoft-Nakke til Kegenæs Fyr er 4 Mile, og dens største Brede fra Sønderborg til Mommark Færgegaard 2 1/4 Mile. Fladeindholdet er 5 7/10 kvadrat Mile.

Als nævnes med Rette som en af de skønneste blandt de danske Øer. Skovrig, frugtbar, Veldyrket og overalt gjennemskaaret af levende Hegn, har Øen Lighed med en stor Have, der oplives af smukke, med Frugttræer omgivne Bøndergaarde.

Øen er temmelig høitliggende; et sammenhængende Bakkestrøg strækker sig midt igjennem Landet (høieste Punkt Høgebjerg, 256 Fod, ved Landsbyen Asseballe), med et jevnt bølgeformigt Affald til begge Sider mod Stranden, hvor der især paa Østkysten findes steile, dog ikke høie Brinker. Den nordligste Deel af Øen er i det Hele taget høiere og stærkere bølgeformet end den sydlige.

Vandløbene ere indskrænkede til høist ubetydelige Bække, der neppe fortjene at anføres. Af Indsøer findes flere mindre, nemlig paa Øens Midte Miangsø, og i den nordlige Deel af Øen Nordborgsø, Bundsø, Melssø og Oldenor hvilke tre sidste dog ere under Udtørring.

Als er paa Nord-, Øst- og Sydsiden omgivet af Lille-Belt, der kun paa Sydsiden afsætter den dybe, 1 1/2 Miil lange og 1/4 Miil brede Fjord Hørup-Hav, der først i en nordostlig og siden i en sydostlig Retning skjærer sig ind i Øen og

danner Halvøen Kegenæs, hvilken blot ved en smal Landstrimmel "Draget" ("Dreiet") hænger sammen med den øvrige Deel af Øen. I Fjorden, som er en Vinterhavn af 1ste Classe, er en Dybde af 6 - 15 Favne.

Øen er paa Vestsiden omgivet af Alssund, der bestaaer af en nordlig bredere og en sydlig smallere Deel; den nordlige Deel, der har en Brede af $1/4$ - $1/2$ Miil, afsætter flere mindre Bugter og Vige, nemlig Stegsvig, som ved et smalt Sund "Gabet" staaer i Forbindelse med Dyvig, der igjen er forbundet med Melsvig, længere mod Syd afsætter den Sandvig og Stevning-Nor og endelig den 4 - 5 Favne dybe Augustenborg-Fjord, der er en Vinterhavn af 1ste Classe; denne Fjord afsætter igjen Kettinge-Nor, Sebelev-Nor og Augustenborg-Nor, hvis inderste Deel ved en Dæmning er forvandlet til en lille Sø; Als-Sunds sydlige smallere Deel har en Længde af $1 \frac{1}{4}$ Miil og en Gjennemsnitsbrede af 400 Alen; den afsætter den lille Kjær-Vig. Over den sydlige Deel af Sundet er ved Sønderborg lagt en Pontonbro.

Gjennem Øen gaer en større Landevei fra Sønderborg til Nordborg, den afsætter tvende andre Veie, hvoraf den ene fører til Fynshav; den anden til Mommark Færgested.

Øen er skovrig, især paa østkysten; Domaineskovenes Areal er 2766 Tdr. Land.*) De private Skove ere for største Delen smaa Bønderskove, der ere spredte over hele Øen.

*) Als Sønderkov 728 Tdr. Land, Landbjerg Indtægt 176 Tdr., Madskov 36 Tdr., Augustenborg Skov 65 Tdr., Arnkilde Skovene 151 Tdr., Øvelgønne store og lille Frede 38 Tdr., Frynderholm og Græskobbel 79 Tdr., Oleskobbel 102 Tdr., Blomeskobbel 76 Tdr., Als Nørreskov 1222 Tdr.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Øen Als et Antal af 23,188 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Sønderborg 3894, i Flækken Nordborg 1304. Der levede saaledes 4068 Mennesker paa kvadrat Milen.

Øen Als hører til tvende Amter, nemlig til Nordborg Amt, hvortil ogsaa regnes Øen Ærø, og til Sønderborg Amt, hvis øvrige Deel er beliggende paa Slesvigs Fastland. Nordborg Amt indbefatter Nørre- og Egen-Herreder, hvilke Herreder ere saaledes forenede, at de kun ere at betragte som eet Herred; til dem høre Sognene Nordborg, Egen, Hagenbjerg, Svenstrup og Oxbøl samt en Deel af Notmark; den paa Als beliggende Deel af Sønderborg Amt indbefatter Augustenborg Herred (bestaaende af det forhenværende adelige augustenborgske Godsdistrict) med Sognene Augustenborg, Tandslet, Hørup, Ulkebøl, Kettinge, Asseballe og Dele af Lysabild og Notmark, og Sønder Herred med Kegenæs Sogn og en Deel af Lysabild Sogn. Amtmanden i Aabenraa Amt er tillige Amtmand i Sønderborg og Nordborg Amter; under ham som Overøvrighed sorterer Kjøbstaden Sønderborg.

Ifølge Regulativ for Communalrepræsentationer i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter af 21de Mai 1861 har Als tvende Communalraad for Landsognene, nemlig 1) Augustenborg og Sønder Herreders Raad og 2) Nørre-Egen Herredsraad. Hvert af disse Raad har en af Amtmanden beskikket Formand.

Forøvrigt bestaaer Augustenborg og Sønder Herreders Raad af 11 valgte Medlemmer, nemlig resp. for Augustenborg Slotsmenighed 1, Kettinge Sogn 1, Notmark Sogn, forsaavidt det hører under Augustenborg Herred, 1, Asseballe Sogn 1, Tandslet Sogn 1, Hørup Sogn 1, Ulkebøl Sogn 1, Lysabild Sogn 2, Kegenæs Sogn 1, de større Landeiendomsbesiddere 1. Nørre-Egen Herredsraad bestaaer af 7 valgte Medlemmer, nemlig resp. for Flækken Nordborg, den øvrige Deel af Nordborg Sogn, Oxbøl Sogn, Hagenbjerg Sogn, Svenstrup Sogn, Egen Sogn, Notmark Sogn, forsaavidt det hører under Egen Herred.

Paa Als findes en Inddeling i Lehn, der stammer fra de tidligere og nuværende Hovedgaarde, efter hvilke Lehnene ogsaa føre Navn.

I Plovtal er Als ansat saaledes:

Nørre-Egen Herreder ordinaire 269, extraord. 302, Augustenborg Herred ord. 129 $\frac{5}{6}$, extraord. 129 $\frac{5}{6}$; Sønderborg Herred ord. 39 $\frac{1}{3}$, extraord. 67 $\frac{1}{2}$ (foruden 2 $\frac{5}{8}$ Plove i Sundeved).

I Aaret 1859 fandtes paa Øen udenfor Kjøbstaden Sønderborg, 15 Jordbrug større end en heel Bondegaard; af Præstegaarde fandtes 13, af Bøndergaarde (hele eller Dele deraf) 738, af Huse med Jord 1330 og af Huse uden Jord 390. Af dette Antal var beliggende i Sønderborg Amt 11 større Jordbrug, 8 Præstegaarde, 397 Bøndergaarde, 827 Huse med Jord og 197 Huse uden Jord, og i Nordborg Amt 4 større Jordbrug, 5 Præstegaarde, 341 Bøndergaarde, 503 Huse med Jord og 193 Huse uden Jord.

De forhenværende hertugelig-augustenborgske Hovedgaarde ere nu for Størstedelen afhændede til Private; Bøndergodset, som hørte til disse Gaarde, er Arvefæstegods (Fæstequaliteten kan afløses, og er tildeels afløst, for 2 pCt. af Taxationsværdien) og staaer ikke mere i Forbindelse med disse.

Den almindelige Benævnelse paa Bøndergaardene er Boel eller Dele deraf; Husene med Jord kaldes "Kaad", eller forsaavidt de ere Parceller af nedlagte Domainegaarde, "Parcelsteder"; Husene uden Jord kaldes almindelig Inderstesteder.

Øen Als vælger 1 Deputeret for de mindre Landeiendomsbesiddere til den slesvigske Stænderforsamling, og danner i denne Klasse 6te Valgdistrict, medens

Kjøbstaden Sønderborg i Forening med Flækken Nordborg vælger 1 Deputeret for Kjøbstædernes 4de Valgdistrict. Sønderborg og Nordborg Amter med Øen Ærø danne i Forening med Aabenraa Amt 5te Valgkreds med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet.

I geistlig Henseende hører Als, med Undtagelse af Sønderborg og Kegenæs Sogne, til det under Kongerigets Ministerium for Kirke- og Underviisningsvæsenet sorterende Als og Ærø Bispedømme, hvorimod de to nævnte Sogne høre under Slesvig Stift. Den til Als og Ærø Stift hørende Deel af Øen er inddeelt i 2 Provstier, nemlig Nørre Herreds Provsti, hvortil hører Sognene Nordborg, Oxbøl, Hagenbjerg, Svenstrup og Egen, og Sønder Herreds Provsti, hvortil hører Sognene Kettinge, Notmark, Asseballe, Augustenborg, Tandslet, Lysabild, Hørup og Ulkebøl. De under Slesvig Stift sorterende tvende Sogne høre til Sønderborg Provsti.

Samtlige Præstekald i Als og Ærø Stift besættes af Kongen efter Indstilling af Kongerigets Kirke- og Underviisningsministerium; Kirkesproget er dansk. For hver af de tvende Herreder findes særskilte Kirkekasser hvori Kirkernes Indtægter indflyde og Udgifterne afholdes. Amtmanden og Biskoppen have under Navn af Overdirection for de Kongelige Kirker paa Als og Ærø Bestyrelsen og Tilsynet (Frd. 7de Novbr. 1832 § 17) under Kirke- og Underviisningsministeriets Overtilsyn. Regnskabsførelsen for Nørre- og Egen Herreder er overdraget Amtsforvalteren i Nordborg som Kirkeinspecteur; for Augustenborg Herred er en Embedsmand constitueret som Kirkeinspecteur. Hovedpræstekaldet i Kjøbstaden Sønderborg og Præstekaldet i Kegenæs Sogn besættes umiddelbart af Kongen efter det slesvigske Ministeriums Indstilling, hvorimod Diaconatet i Kjøbstaden Sønderborg er et Valgkald, hvortil det slesvigske Ministerium præsenterer og Menigheden vælger. Kirkesproget er blandet i Kjøbstaden Sønderborg og dansk i Kegenæs Sogn.

I juridisk Henseende omfatter Øen Als foruden Sønderborg Kjøbstad jurisdiction følgende 3 Landjurisdictioner: 1) Augustenborg Herred og 2) Als Sønder Herred under Sønderborg Amt, samt 3) Nørre- og Egen-Herred under Nordborg Amt. Den ordinaire Ret dannes af Herredsfogden som Dommer, af Retsskriveren og af Synsmænd som Bisiddere. Foruden denne Function i Retten have Synsmændene forskjellige underordnede administrative og Politiforretninger i de Districter, for hvilke de ere beskikkede. I de fleste Sogne ere ogsaa ansatte saakaldte Brøgere til Assistance for Synsmændene i Politiforretningerne. Borgermesteren og Politimesteren i Sønderborg er tillige Herredsfoged i Als Sønder Herred.

Als hører til det 1ste Slesvigske Udskrivningsdistrict; Nordborg Amt omfatter 114 Lægder, og den paa Als beliggende Deel af Sønderborg Amt 58 Lægder. Als tilligemed Sundeved danner Sønderborg Physicatdistrict. Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørsel er Als deelt i Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg) og Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg, med regelmæssige Oppebørselsdage i Sønderborg). Øen danner 1 Branddirectorat (tillige Nybøl Herred, exclusive Godserne) og 2 Huusfogeddistricter; Amtsforvalteren i

Sønderborg Amtstuedistrict er tillige Huusfoged i Augustenborg Herred; Branddirecteuren for hele Ben er tillige Huusfoged i Nørre og Egen Herred samt i Als Sønder Herred. Med Hensyn til Forst- og Jagtvæsen udgjør Nordborg Amt tilligemed Notmark og Asseballe Sogne af Sønderborg Amt samt Øen Ærø Nordborg Skovdistrict (1504 Tdr. Land); den øvrige Deel af Sønderborg Amt tilligemed. Varnæs Birk og Sognene Adsbøl, Graasteen, Kvars, Ringenæs og Felsted af Aabenraa Amt danner Sønderborg Skovdistrict (1540 Tdr. Land).

Als, i Valdemar II.'s Jordebog 1231 Alsæ Alsia (Scr. rer. Dan. VII. p.524, 530), er fra gammel Tid deelt i to Herreder: Nørre- og Sønder-Herred (i Jordebogen "Nørræhæret" og "Syndræhæret"). Egen eller Igen synes at have været Sæde for en Landsdommer for Als og det er at antage, at der af Landstinget efter Øens Deling er opstaaet et Herredsting, fra 1730 under en fælleds Herredsfoged med Nørre Herred.

Den første Oprindelse til Augustenborg Herred maa søges i Domcapitelsgodset, der 1651 kjøbtes af Hertug Ernst Günther, hvortil senere af Augustenborgerne erhvervedes Rumohrsgaard Gods (1669), Byen Bro (1674), Gundestrup og Gammelgaard (1730), Maibølgaard Ladegaard og Rønhave (1764).

De to Amter, Nordborg og Sønderborg Amt, ere opkomne af og benævnte efter Øens to gamle Slotte; det første indbefatter tillige Øen Ærø, det sidste tillige Nybøl Herred i Sundeved paa Slesvigs Fastland.

Under Borgerkrigene i det 12te Aarhundrede blev Als ofte plyndret af de vendiske Sørøvere. Siden var Øen et Tvistensæble mellem Kongerne og Hertugerne af Sønder-Jylland af Abels Linie: d. 28de Mai 1285 blev den ved Opmand tildømt Kronen, og ved Forliget i Nyborg d. 31te Marts 1286 maatte Hertug Valdemar IV. for at blive løsladt af Fængslet paa Søborg afstaae fra alle Fordringer derpaa; vel maatte Enkedronning Agnes efter Kong Erik Glippings Mord overlade Hertugen Als, Ærø og Femern samt tage ham til Rigsforstander og Medformynder for den unge Konge Erik Menved 1287, men da han senere kom i Strid med Kongen og hans Flaade var bleven slaaget i Grønsund, maatte han ved Forliget i Vordingborg d. 3die Febr. 1296 igjen afstaae disse Øer til Kongen; dog kom Als i Rigets paafølgende Opløsningsperiode atter til Hertugen.

1358 gjorde Kong Valdemar Atterdag under en Strid med sin Svoger Hertug Valdemar V. et Tog til Als, erobrede Nordborg og besatte Øen, men lod dog Hertuginde Richiza (Rixe, Riccardis) beholde Øen og Sønderborg-Slot, som han var ifærd med at beleire, imod at hun udstedte en Revers (jfr. Sønderborg). Da Hertuginde senere som Enke d. 1ste Januar 1373 gav sig under Kong Valdemars Værgemaal og overgav Als med de slesvigske Herreder paa Fastlandet, som hørte til hendes Livgeding, til hans Varetægt, kom Kongen saaledes paa en fredelig Maade i virkelig Besiddelse af denne vigtige Ø, men Frugterne af den dygtige Konges Bestræbelser for at bringe Sønder-Jylland med

hosliggende Øer tilbage i dets gamle Forbindelse med det ved hans utrættelige Virken atter samlede Danmarks Rige gik, som bekendt, tabte efter hans Død, og Henning Meyenstorp, som han havde an betroet Als, viste samme Utroskab som de Hovedsmænd, han havde indsat paa de slesvigske Slotte paa Fastlandet, idet han solgte Øen med dens Slotte til de holsteenske Grever (Scr. rer. Dan. VII. p. 400 flg.).

I Begyndelsen af den langvarige Krig mellem Kong Erik af Pommern og Greverne om Slesvig blev Als 1410 besat af Kongen, men strax efter Dronning Margretes Død 1412 igjen af Holstenerne, og de gjentagne Forsøg, Erik lod gjøre paa at bemægtige sig Øen, 1421 under Anførsel af Iver Bryske og 1430 under Anførsel af Erik Krummedige, mislykkedes, hvorfor han ogsaa ved Fredsslutningen i Vordingborg 1435 maatte overlade Als tilligemed næsten hele Sønder-Jylland til Grev Adolf af Holsteen.

Ved begge Delingerne af Hertugdømmerne 1490 og 1544 forblev Als ved den kongelige Deel og kom til at udgjøre Christian III.'s Enkedronning Dorotheas Livgeding, men efter hendes Død 1571 kom begge Øens Amter ifølge en ny Deling 1564 til hendes yngre Søn Hertug Hans den Yngre, dog ikke som regjerende Herre, eftersom Stænderne standhaftig vægrede sig ved at hylde ham.

Hans efterlod sig en talrig Afkom, der deelte sig i mange Linier, mellem hvilke hans Besiddelser udstykkedes (see Sønderborg); dog ere de alle efterhaanden komne tilbage under Kronen. 1667 maatte Hertugen af Sønderborg og 1669 Hertugen af Nordborg formedelst Gjæld overlade deres Besiddelser til Kong Frederik III, efterat Øen havde lidt meget ved den svenske Occupation i Aarene 1657 - 59; og efterat Nordborg (jfr. dette) var blevet overladt til en anden Linie af Hertug Hans's Slægt, kom det atter 1730 ved Hertugens frivillige Afstaaelse tilbage til Kronen.

Efterhaanden kom den augustenborgske Linie, som anført, i Besiddelse af flere Godser, hvilke efter 1848 bleve Statsdomainer og for største Delen nu ere bortsolgte, (jfr. Augustenborg). Under sidste Krig var Als af stor Vigtighed for Danmark, idet de danske Tropper i Aarene 1848 og 1849 trak sig tilbage hertil, naar de trængtes af en overlegen Fjende, og atter herfra, naar Tiden fandtes beleilig, faldt ham i Flanken, hvorfor ogsaa Øen som Danmarks Hovedvaabenplads ligesom var omdannet til een stor Fæstning.

I geistlig Henseende hørte Als (med Undtagelse af Staden Sønderborg og Kegenæs Sogn, som høre til Sønderborg Provsti under Slesvig Stift) tilligemed Ærø under Fyens Stift indtil 1819, da der af disse Øer med nævnte Undtagelser oprettedes et eget Bispedømme under Kongeriget. Øens to Amter, der siden 1765 vare forenede under een Amtmand, have siden 1850 Amtmand fælleds med Aabenraa Amt.

"Ueber die kirchlichen Verhältnisse auf Alsen und Arrö", Staatsb. M. V. 1826 S. 764 ff. "Streitigkeiten über Alsen zwischen Dänemark und Schleswig in Mittelalter" i Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte II. S. 415 ff.

Sønderborg

Kjøbstad beliggende paa den sydvestlige Side af Øen Als ved Alssunds Udmunding i Østersøen, under 54 Grader 54' 44" nordlig Bredde og 2 Grader 47' 24" vestlig Længde ca. 26 Mile i lige Linie fra Kjøbenhavn ad Landeveien, 5 Mile sydøst for Aabenraa og 4 3/4 Mile nordøst for Flensborg.

Byen har en ualmindelig smuk og malerisk Beliggenhed paa Heldningen af de af talrige Veirmøller besatte Banker, der skraane ned mod Sundet, hvor paa en fremspringende Odde det ærværdige gamle Sønderborg-Slot er beliggende. Umiddelbart op til Byen ligger mod Øst en Række Huse, der benævnes Mølleby; de henhøre til Ulkebøl Sogn.

Byen er inddeelt i 4 Qvarterer, har 2 Torve og 27 Gader og Stræder, af hvilke 2 ere anlagte i Aaret 1856. Under Byens Jurisdiction ligge 546 brandforsikkrede Grundeierdomme; udenfor denne ligge 6 Grundeierdomme, der i enkelte Henseender maae regnes til Byen. Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den 1ste April 1863: 950,940 Rd. (i 1848: 687,250 Rd.).

Mange af Bygningerne ere opførte med Gavlen ud mod Gaden, og flere af disse ere meget gamle og mærkelige ved deres Bygningsform (tvende saadanne, henhørende til det 16de og 17de Aarhundredes Stil for Bindingsværksbygninger, findes afbildede paa Byens Grundtegnning). I den vestlige Deel af Byen ere flere af Gaderne temmelig steile.

Byen har ingen egentlig Bymark; til Byen hører kun 65 Skattetønder Land. Jorderne ere udskiftede.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Sønderborg-Slot (beliggende paa Amtsgrund, nu afgivet til Brug for Landmilitairetaten.) Om dette see nedenfor den historiske Beskrivelse).

Mariekirken ligger i Byens nordvestlige Deel, ny opbygget 1594 - 1600 af Hertug Hans. Den har et Spiir; er hvælvet, har et meget godt Orgel, anskaffet 1852, Altermaleri, der forestiller Nadverens Uddelelse. Den første Kirke (maaskee kun et Capel) skal have ligget ved Byens Sydende, imellem Provstens Huus og Møllen. Ny Kirkegaard i Nærheden af Kirken, anlagt 1817; paa denne 2 Eitaphier over de i den sidste Krig Faldne.

St. Jørgens Hospital, nævnes allerede 1307 (Hospitals in Søndræburgh Alsø) og var, som næsten alle St. Jørgens Stiftelser, bestemt for Spedalske. Det var ikke noget egentligt Kloster, omendskjøndt det i daglig Tale nu kaldes Klostret. I Aaret 1860 er opført en ny Bygning (det ny Kloster) efter Tegning af Bygningsinspecteur Professor Winstrup. Hospitalet eier 67 Tdr. Land á 192 kvadrat Baand ved Sønderborg, desuden noget Strøgods i Omegnen. I Hospitalet er et Capel, hvori der 12 Gange om Aaret afholdes Gudstjeneste. I Hospitalet

erholde 19 Lemmer fri Bolig, Brændsel, Lægehjælp og Medicin, samt hver 1 Rd. ugentlig og ved Juletid 4 Rd. Hospitalet staaer under en Direction, bestaaende af Amtmanden, Provsten og Byens Magistrat.

Raadhuset, en toetages Bygning hvorpaa er anbragt et lille Spiir, er en ældre Bygning, restaureret for ca. 30 Aar siden. I den underste Etage ere Byens Arrester og Bolig for Raadstuetjeneren.

Skolerne. Byen har en Realskole, oprettet 1862, hvortil Sønderborg Sparekasse yder et aarligt Tilskud af 500 Rd. og Statskassen et Bidrag; Borger- og Almueskolen har 4 Dreng- og 3 Pige-Klasser samt 1 Klasse for forsømte og forsømmelige Børn. Det paatænkes at oprette en 5te Drengeklasse og en 4de Pigeeklasse.

Helbredelsesanstalten for idiotiske og svagsindede Børn for Hertugdømmet Slesvig er i Aaret 1862 flyttet til Sønderborg fra Byen Slesvig. Communen har købt og indrettet det fornødne Locale til Anstalten, som herfor svarer en aarlig Leie af 500 Rd. Anstalten bestyres af en Forstander under Overbestyrelse af Medicinalinspecturen for Hertugdømmet Slesvig; det daglige Tilsyn føres af Physicus, der tillige er Anstaltens Læge; fortiden 40 Elever, for hvilke der betales et Vederlag af 160 Rd. aarligt for hver.

Kong Frederik den Syvendes Bro over Alssund, anlagt i Aaret 1856 paa Pontonner; den bestaaer af 2 faste Brodele ved begge Sider af Sundet, disse forbindes ved bevægelige Broklapper med den egentlige Pontonbro, som dannes af 9 Broled, hver bestaaende af 3 med hinanden forbundne Pontonner. Omtrent i Midten af Pontonbroen findes Aabningsleddet, der omkring een paa det nærmeste Broled anbragt Axe udsvinges saaledes at det staaer lodret paa Broen og derved tilveiebringer en Aabning af ca. 70 Fods Brede for giennemseilende Skibe. Passagen for disse er i 4 Timer daglig gratis; i de øvrige Timer af Døgnet aabnes Broen for gennemfarende Skibe mod Erlæggelsen af en ubetydelig Afgift.

Tvangsarbejdsanstalt og Fattighuus, opført Aaret 1856.

Communens Sygehuus indrettet i den ældre Hospitalsbygning (det gamle Kloster), det tilhører St. Jørgens Hospital.

Toldbod, Telegraphstation (i en privat Bygning), Embedsbolig for Hovedpræsten.

Af private Bygninger mærkes en tæt ved Torvet beliggende Gaard paa to Etager, der er opført af Hertug Ernst Günther til Residents, men, efterat Slottet paa Augustenborg var fuldendt, bestemtes til Enkesæde for den hertugelige Familie. 1751 gik det over i Privateje. Om dette see N. Stb. M. I. S. 689 ff.

Indvaanernes Antal var i 1860: 3894 (hvoraf 1894 af Mdkj. og 2000 af Kvkj.); i 1855: 3997; i 1845: 3299; i 1803: 2761; i 1769: 2692. Foringelsen i Indvaanerantallet fra 1855 til 1860 antages at hidrøre fra Forlæggelsen af endeel af Landmilitairetatens Personale, der her havde Station.

Indvaanerantallet vil imidlertid nu være betydelig forøget, da den 7de Infanteribataillon siden 1861 garnisonerer i Byen. Handelsomsætningen har siden 1848 taget et rask Opsving i Sønderborg; hvad der især har bidraget hertil, ere de store Pengesummer, som i Krigsaarene bleve forbrugte til de saavel i Byen som paa hele Øen stationerede betydelige Troppemassers Forpleining, og hvoraf Størstedelen forblev i Sønderborg, ligesom ogsaa den nye Pontonbro over Allsund har lettet Forbindelsen med Halvøen Sundeved, der er Byens rige Opland paa Fastlandet. Dog har Pengecrisen her som allevegne trykket Omsætningen.

Af de vigtigere Varer blev i Aaret 1862 fortoldet: Bomuldsgarn 12,366 Pd. (i 1861: 15,434 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 17,057 Pd. (i 1861: 14,145 Pd.), Rom 1393 Btl. (i 1861: 2112 Btl.), Rujern 303,495 Pd.. Stang- og Baandjern 246,323 Pd. (i 1861: 203,618 Pd.), Kaffe 100,304 Pd., Risengryn og Riismeel 17,136 Pd. (i 1861: 24,297 APd.), Salt 3143 1/2 Tdr. (i 1861: 902 Tdr.), Steenkul 82,542 Tdr. (i 1861: 69,114 Tdr.), Sukker 6414 Pd. (i 1861: 7872 Pd.), Thee 2041 Pd. (i 1861: 1943 Pd.), Trælast 82,434 Cbfd. og 221 1/9 Com.-Læster (i 1861: 81,747 Cbfd. og 175 Com.-Læster), Uldmanufacturvarer 13,558 Pd. (i 1861: 11,876 Pd.), Viin 3690 Btl. og 568 Boutl. (i 1861: 4094 Btl. og 602 Boutl.).

Af **Kornvarer** var den samlede Udførsel i 1862 - med Undtagelse af Udførselen til andre Steder i Provindsen Slesvig, hvilken ikke er oplyst - 15,399 Tdr., hvoraf til Udlandet 4818 Tdr. I 1861 var Udførselen 17,995 Tdr., hvoraf til Udlandet 6917 Tdr. Af andre Varer udførtes i 1862 12,300 Pd. Kreaturbeen, 14,704 Pd. Flesk, 3187 Pd. Kjød, 456,000 Pd. Oliekager, 32,158 Pd. Ost, 3080 Pd. Skind og Huder og 435 Tdr. Smør.

Skibsfarten var i 1862: i indenrigsk Fart indgaaet 702 Fartøier af 8607 1/2 Com.-Læsters Drægtighed med 2263 1/4 Læsters Bestuvning, udgaaet 825 Fartsier af 15,378 1/4 Com.-Læsters Drægtighed med 2553 Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart indgaaet 128 Fartøier af 4520 Com.-Læsters Drægtighed med 4483 1/2 Læsters Bestuvning, udgaaet 54 Fartøier af 2196 3/4 Com.-Læsters Drægtighed med 314 1/2 Læsters Bestuvning.

Ved Udgangen af Aaret 1862 var ved Sønderborg Toldsted hjemmehørende 93 Fartøier af 2601 1/2 Com.-Læsters Drægtighed, (i selve Sønderborg 26 Skibe med 2257 Cmlst.), hvorunder 1 Dampskib paa 15 1/2 Com.-Læster af 32 Hestes Kraft.

Told- og Skibsfartsafgifterne have udgjort i 1862: 49,454 Rd. 70 Sk., i 1861: 42,550 Rd. 69 Sk., i 1860: 42,387 Rd. 59 Sk.

Brændeviinsbrændingsafgiften udgjorde i 1862: 14,418 Rd. 16 Sk., i 1861: 14,319 Rd. 88 Sk., i 1860: 12,831 Rd. 56 Sk.

Den industrielle Virksomhed er ikke ringe, og navnlig fortjener at fremhæves 2 Jernstøberier og Maskinværksteder, 1 Damp-Meelmølle, et betydeligt Baierskølbrugeri, 1 Sprit- og Eddikefabrik, 1 Klædefabrik med Valkemølle, 2 Oliemøller, 1 Hørberedningsfabrik, 1 Cichorie- og Cementfabrik, 2 Saugemøller; samtlige disse Etablissementer drives ved Dampkraft. Desuden findes et Dampbrænderi og flere almindelige Brændeviinsbrænderier, 2 Sæbesyderier, 1 Lysestøberi, 2 Kalkbrænderier og 1 større Fisketilberednings-Etablissement samt 1 Olie-Vindmølle. Men Sønderborgs vigtigste industrielle Virksomhed er dog Skibsbyggeriet, der beskæftiger ca. 60 Arbeidere. I 1862 byggedes 3 Skonnerter af resp. 91,71 1/2 og 66 Com.-Læster, ligesom en Jagt paa 20 1/2 Com.-Læster sattes paa Stabelen. Byen har et Bogtrykkeri, hvorfra udgives Bladet "Den danske Slesviger".

I Sønderborg afholdes aarlig følgende Markeder: 3 Krammarkeder, der hvert varer to Dage henholdsvis i den fulde Uge efter Pintsen, paa St. Laurentius Dag, 10de August, eller, hvis denne indtræffer en Søndag, Dagen efter, og i samme Uge som Mikkelsdag; 22de - 23de October med Kvæg; 28de April og 5te Mai med magert Kvæg, samt Hestemarked hver Torsdag i Fasten og 12te September.

Amtmanden over Sønderborg, Nordborg og Aabenraa Amter er Overøvrighed for Sønderborg By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Øvrighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Byfoged, Politimester, Auctionsdirecteur og Byskriver, og 3 Raadmænd. Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere. Raadmændene beskikkes af Kongen gennem det slesvigske Ministerium; Magistraten indstiller efter at have forelagt samtlige Ansøgninger til Deputeretcollegiets Erklæring. De deputerede Borgere vælges af samtlige skatteydende Borgere paa almindelige Borgermøder. Bycollegiernes Forhandlinger ere offentlige.

Andre Communale Embeds- og Bestillingsmænd ere: Bykassereren, Havnefogden, Broforstanderen og Veiermesteren.

Særskilte collegiale Bestyrelser ere: Kirke- og Skolecollegiet, hvori Amtmanden og Provsten have Sæde, Skolecommissionen, der fører det daglige Tilsyn med Borger- og Almueskolen, Havne- og Brocommissionen, Fattigcollegiet, Brandcommissionen, Markcommitteen, Indquarteringscommissionen og Brolægningscommissionen.

Sønderborg har ingen særlig Stadret; den jydsk Lov er gjældende for Byen.

Byens faste Eiendomme ere følgende: 1) Hovedgaarden Sønderborg Ladegaard (kjøbt i 1860 af Statskassen for 180,000 Rd.), hvis Jorder ere beliggende i Ulkebøl Sogn, Augustenborg Herreds Jurisdiction, have et Areal af 676 Tdr. Land (å 240 kvadrat Baand) Gaardens Skattemaal er 620 Skattetønder med en Taxationsværdi af 160 Rd. pr. Skattetønde eller ialt 99,200 Rd. ansat til 10 Bol. Af Gaardens Jorder ere 226 Tdr. Land bortforpagtede i mindre Parceller til Byens Indvaanere, og Stamparcellen med ca. 450 Tdr. Land bortforpagtet samlet under Eet. Alle Gaardens Marker blive drainede for Communens Regning og er til Dato (Juni 1863) henimod Halvdelen af disse Drainingsanlæg fuldførte. Først naar Drainingen er tilende skal en Amortisation af Kjøbscapitalen finde Sted. 2) Helbredelsesanstalten for idiotiske og sindssyge Børn, kjøbt for Communens Regning og indrettet til det nævnte Brug i Aarene 1861 - 62 for en Sum af ialt 11,000 Rd. 3) Kong Frederik den Syvendes Bro over Alssund. 4) Kirken. 5) En Præstebolig. 6) Raadhuset. 7) 3 Skolebygninger. 8) Fattighuset med Arbeidsanstalt, samt nogle mindre Bygninger.

Communens eier i Obligationer 22,080 Rd., deraf i kongelige 4 % rentebærende Obligationer 20,800 Rd. og hos Private 1280 Rd.

Byens Gjæld beløber sig til 58,454 Rd. 26 Sk., hvori ikke er indbefattet Pontonbroens Gjæld, der har sin egen Conto og oprindelig beløb sig til 70,000 Rd., men som nu ved Afbetaling er nedbragt til 57,000 Rd., ei heller Gjælden i Anledning af Ladegaardens Kjøb.

Byens Udgifter have beløbet som følger:

	18 ⁵⁸ / ₅₉	18 ⁵⁹ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁	18 ⁶¹ / ₆₂	18 ⁶² / ₆₃
	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.
Fattigvæsen*)		5489	6525	5254	
Skolevæsenet	3397	3219	3709	3833	3772
Delinqventomkost-					
ninger**).	619	471	660	1193	1408
Indquartering	432	404	394	3832	8102
Belønning	464	468	468	471	470
Brolægning	391	710	440	913	2677
Forrentning og Af-					
betaling af Byens					
Gjæld	2237	2422	7819	10181	11006

*) Fattigvæsenets Regnskabsaar gik tidligere fra 1ste Januar til 31te December; i 1858 var Udgiften 5085 Rd., i 1859: 5489 Rd.; derefter forandredes Regnskabsaaret i Lighed med hvad forøvrigt gjælder for Communens Regnskaber, saa at der under de ovenfor nævnte 6,525 Rd. (18 60/61) er indbefattet 5 Kvartaler fra 1ste Januar 1860 til 31te Marts 1861.

***) Under Beløbene for 18 61/62, og 18 62/63 er indbefattet Lønning til 1 Polibetjent og 4 Vægttere.

Byens fortrinlige Havn er en Sommerhavn af 1ste Klasse og en Vinterhavn af 2den Klasse, ved dens tvende beqvemme Skibsbroer kunne Skibe lægge til med 18 Fods Dybgaaende. Havnevæsenet administreres af Havnecommissionen;

Overskuddet af Indtægterne flyder i Bykassen, af hvilken ogsaa Udgifterne udredes, forsaavidt de overskrider Indtægterne. I de senere Aar ere de ældre Træbolværker i omtrent Halvdelen af Havnens Udstrækning blevne afløste af Steenmøler.

Et Gasværk er anlagt i 1857 af et Actieselskab.

Byen har hverken Borgervæbning eller Politicorps, men et Brandcorps.

Foruden den anførte veldædige Stiftelse St. Jørgens Hospital har Sønderborg følgende Legater: de tvende Momsenske hvert paa 1600 Rd., hvis aarlige Rente anvendes til Kirke- og Skolevæsen, samt det Poulsenske paa 1600 Rd. og det Larsenske paa 3200 Rd., hvis Renter fordeles blandt værdige Huusarme.

I geistlig Henseende danner Sønderborg By et Kjøbstadsogn, der hører til Sønderborg Provsti, Slesvig Stift. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst (Indtægt 1700 Rd. og fri Bolig) og en Diaconus (Indtægt 1000 Rd.). Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen; Diaconatet er et Valgkald, hvortil det slesvigske Ministerium præsenterer og Menigheden vælger.

Byen hører til Sønderborg Physicatdistrict (Physicus boer i Byen). 1 Apothek. Sønderborg Amts 50de Lægd.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Byen Sønderborg i Forening med Flækken Nordborg en Deputeret; de slesvigske Kjøbstæders 4de Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongelige Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Sønderborg Toldsted er ansat en Toldforvalter, en Toldcontrolleur og 4 Toldassistenter, samt en Toldoppebørselscontrolleur i Fynshav. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Sønderborg: en Spare- og Laanekasse, hvori indestod d. 31te Marts 1863 383,651 Rd. med et opsparet Fond af 42,786 Rd., en Forening for forsømte Børn, 2 Begravelsesforeninger; de privilegerede Foreninger Skipperlauget og Skyttelauget; i Aaret 1861 er oprettet en Skytteforening for Byen og Omegn. Af Foreninger i selskabeligt Øiemed findes: Enigheden, Harmonien, Borgerforeningen, og den borgerlige Sangforening.

Af offentlige Spadseregange og Anlæg haves Kirkegaarden med den til samme hørende Allee; i Aaret 1858 er anlagt en smuk Spadserevei med Anlæg over Skrænten af den Banke, der ligger bagved Havbogaden, og lignende Spadsereveie ere nu anlagte langs Stranden syd for Byen og derfra øst om Byen til dennes nordøstlige Udgang.

Byens Historie er nøie knyttet til det gamle Slot, som den skylder baade sit Navn, sin Oprindelse og tildeels sin Opkomst. Den nævnes første Gang 1253, da den tilligemed Slottet blev erobret (af Kong Christoffer I.), hvilken Skjebne den senere gjentagne Gange havde, hvorom nedenfor. Desuagtet hævdede den sig ved sin gunstige Beliggenhed for Skibsfart, som endnu er Byens Hovederhvervsgrænse, og Handel; men naar den er bleven Kjøbstad, kan ikke angives, da den aldrig har havt nogen egen Kjøbstadsret. 1488 nævnes første Gang en Borgermester i Sønderborg. Saavel 1610 som 1666 blev en Deel af Byen ødelagt ved Ildebrand, 1582 grasserede Pesten her.

I Krigen med Sverrig i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede bleve mange Skibe fra Sønderborg tagne af svenske Kapere; men i den sidste Deel af Aarhundredet hævdede Skibsfarten sig, 1795 havde Sønderborg 67 Skibe af 1346 Comm.-Læster. Siden 21de Septbr. 1856 er Sønderborg, som foranført, ved "Kong Frederik VII.'s Bro over Alssund" sat i Forbindelse med Sundeved, hvorved Communicationen med Fastlandet er meget lettet.

Sønderborg-Slot er gammelt, skjønndt yngre end Als-Slot eller, som det, efterat Øen havde faaet to Slotte, kaldtes, Nordborg-Slot i Modsætning til førstnævnte. Det antages at være opført kort efter 1169 af Kong Valdemar den Store som Værn mod de vendiske Sørøvere og først at have staaet ved Stavensbøl-Færgen, omtrent hvor nu Augustenborg ligger.

1253 blev Slottet, som ovenfor omtalt, erobret tilligemed Byen i Begyndelsen af de langvarige Stridigheder imellem Kongerne og Hertugerne i Sønder-Jylland af Kongehusets ældre Linie. I Documenter forekommer det første Gang i et Bekræftelsesbrev for Løgum-Kloster af Hertug Valdemar III., dateret "Synderburg Alsie", d. 15de Juli 1256 (Scr. rer. Dan. VII. p. 113).

Den bekjendte Drost Peder Hoseøl blev 1259 af Hertug Valdemar IV. sat fangen paa Sønderborg. Den 30te Marts 1326 sluttede den unge Hertug Valdemar V. af Sønder-Jylland her den Forbindelse med de misfornøiede danske Magnater Laurits Jonsøn og Ludvig Albertsøn, som havde Kong Christoffer II.'s Fordrivelse til Følge.

Valdemar Atterdag holdt ved sin Thronbestigelse i Juni 1340 paa Sønderborg-Slot Bryllup med nysnævnte Hertug Valdemars Søster Helvig, og den 26de August 1344 sluttede Kongen her et Forlig med de holsteenske Grever Henrik og Nicolaus. Ved Aar 1353 vides Hertug Valdemar at have resideret paa Slottet. Under en følgende Strid imellem Hertugen og Kong Valdemar besatte denne 1358 Als og beleirede Sønderborg-Slot i Hertugens Fraværelse; men paa Hertuginde Richizas Bøn lod han hende beholde Slottet, imod at hun udstedte en Revers, at Hertugen ikke skulde have nogen Hjælp fra Øen eller Slottet, saalænge Krigen varede (dat. d. 19de Juni 1358, trykt i Suhms Danm. Hist. XIII. S. 831 flg.).

1410 i Begyndelsen af den langvarige slesvigske Krig blev Sønderborg beleiret af Erik af Pommern, men han kunde ikke indtage det; det var under

denne Beleiring, at Kongen lod sagsøge og d. 28de August udenfor Sønderborg henrette den mægtige svenske Ridder, Dronning Margretes Yndling Abraham Brodersøn, hvem Beleiringen var overdraget.

1470 pantsatte Kong Christiern I. Sønderborg med Tilliggende til sin Dronning Dorothea for 14,000 rhinske Gylden.

Hvad der især har gjort Sønderborg-Slot mærkeligt i Historien, er den ulykkelige Konge Christiern II.'s langvarige og haarde Fængsel her, hvor han mod Tro og Love blev hensat af sin Farbroder Kong Frederik I. og det danske Rigsraad i Begyndelsen af August 1532, og hvorfra han først efter henved 17 Aar i Februar 1549 førtes til et friere Ophold paa Kallundborg-Slot.

Han var indespærret i et Kammer i Slottets sydøstlige Taarn, og havde kun sin norske Dverg og efter at have mistet ham en gammel Soldat til Selskab; Døren blev muret til efter ham; igjennem et Hul paa Væggen rakte man ham Maden, og Lyset fik han igjennem et Vindue med tykke Jernstænger. I een Nische stod Kongens Seng, i en anden en Kamin *) og i Midten et stort Marmorbord, i hvis Plade der skal have dannet sig en Fure af hans Finger, naar han gik rundt om Bordet, ligesom ogsaa Gulvets Stene bare Mærker af hans tunge Vandringer.

*) Fængselskammeret er afbildet i Danske Atl. 7de Bind ved Side 431. Til Tidsfordriv havde Kongen blandt Andet udskaaret et Prospect af Kjøbenhavns Slot, som skal have udmærket sig ved sin Nøiagtighed.

I de sidste Aar, Kongen maatte tilbringe her, fra 1544, da han sluttede et Forlig med sin Fætter Kong Christian III., hvorved han frasagde sig alle Fordringer paa Kronen, nød han dog et mildere Ophold og kunde frit gaae omkring i Byen **).

***) Jfr. H. Behrmann: Christian II.'s Fængsels- og Befrielses-Hist., Kbhvn. 1812.

Saa vel ved Hertugdømmernes første Deling 1490 som ved den anden 1544 var Sønderborg kommen til den kongelige Deel, som derefter ved den anden Deling benævnedes den sønderborgske Deel. Fra 1559 tjente Sønderborg-Slot til Residents først for Christian III.'s Enke Dronning Dorothea, til hvis Livgeding det Harte, og som døde her d. 7de Octbr. 1571, og derefter for hendes yngre Søn Hertug Hans den Yngre, Stifteren af den yngre kongelige Linie, hvem hans Broder Kong Frederik II. 1564 efter det endnu paa den Tid herskende Udstykningssystem i Hertugdømmerne havde overladt Sønderborg, Nordborg og Ærø, samt dennes Efterkommere indtil 1667. Hertug Hans den Yngre (født 1545, død 1622) blev i to Ægteskaber Fader til 23 Børn (11 Sønner og 12 Døttre), og fra 4 af hans Sønner nedstamme de talrige efter hans Residents benævnte sønderborgske Linier af det oldenborgske Kongehuus.

Den ældste af disse 4 Sønner, Hertug Alexander (født 1573, død 1627), der efter sin Fader residerede paa Sønderborg-Slot, er Stifter af den egentlige sønderborgske Linie, der igien ved hans 5 Sønner delte sig i 5 Linier: den franzhagenske, af hvilken Alexanders Søn Johan Christian (f. 1607, død 1653) og

Sønnesøn Christian Adolf (f. 1641, død 1702) ogsaa residerede paa Sønderborg, indtil Sidstnævnte 1667 formedelst Gjæld maatte overlade Sønderborg til Kong Frederik III., hvorpaa han tog sit Sæde i Franzhagen i det Lauenborgske (Linien uddøde med hans Søn Ludvig Carl 1708); den schlesiske eller katholske (uddød 1727); den augustenborgske, der nedstammer fra Hertug Ernst Gynther (f. 1609, død 1689); den beckske, siden 1825 yngre Glücksborgske, der nedstammer fra Hertug August Philip (f. 1612, død 1675); og den wiesenburgske (uddød 1744). Den anden af Hertug Hans den Yngres førømtalte 4 Sønner, Hertug Frederik (f. 1581, død 1658), blev Stifter af den nordborgske Linie (uddød 1722); den tredie, Hertug Philip (f. 1584, død 1663), Stifter af den ældre Glücksborgske Linie (uddød 1779); og den fjerde, Hertug Joachim Ernst (f. 1595, død 1671, Stifter af den plønske Linie, der igjen deelte sig i den ældre plønske (uddød 1706), den yngre nordborgske og plønske (uddød 1761) og den rethwischske (uddød 1729).

Samtlige sønderborgske Linier ere saaledes uddøde i forrige Aarhundrede paa to nær: den augustenborgske, der igjen har deelt sig i to Linier, og den yngre Glücksborgske, af hvilken, naar den kongelige Hovedlinie uddør, ifølge Thronfølgeordenen af 31te Juli 1853 Prinds Christian til Danmark og hans mandlige Efterkommere vil bestige den danske Throne.

Medens de sønderborgske Hertuger residerede paa Slottet, blev det 1657 tilligemed Byen besat af de Svende; ogsaa 1658 laae den svenske Oberst Aschenberg her med sit Corps, indtil han blev fordrevet af de Allierede, som beleirede Slottet, idet han Natten mellem d. 7de og 8de Decbr. i al Stilhed begav sig med hele sit Mandskab ud paa nogle nylig ankomne svenske Skibe, og efterlod 1100 Heste, 24 Kanoner tilligemed en stor Deel af sin Bagage, som han ikke kunde føre med sig (see Bircherods Dagb., udg. af Molbech, S. 17 - 19).

1659 blev Slottet atter stormet af Fjenden, som dog denne Gang blev tilbageslaaet. Derefter lod Kong Frederik III. lægge Besætning paa Slottet, men da Hertugen besværede sig derover, tillod han 1662, at den maatte drage bort, paa den Betingelse, at Hertugen skulde lade de to Runddele mod Byen og den ene mod Søen sløife, forat en Fjende ikke i Krigstid skulde betjene sig deraf. Denne Betingelse var dog ikke opfyldt, da Slottet tilligemed Byen og Amtet 1667 kom under Kronen. Siden den Tid afgav det Bolig for Amtmændene. 1764 overlod Kongen Slottet til de augustenborgske Hertuger.

I den sidste Krig blev Slottet brugt til Lazareth. Vaabendepot, Vagthold o. s. v., ligesom det i det Hele siden den Tid er stillet til Militæretatens Disposition.

Sønderborg-Slot er bygget paa Pæle paa en i Vandet udskudt Grund ved den sydvestlige Side af Byen, og var i Middelalderen stærkt befæstet, omgivet med Ringmure med 3 Runddele (hvoraf endnu findes Spor) og udenom samme Grave mod Landsiden. Slottet er bygget i en skjæv Fiirkant; det havde tidligere et stærkt, med Skydehuller besat Taarn i hvert Hjørne, nemlig et fiirkantet mod Byen og tre runde mod Søen; men under Kong Frederik IV. blev det første nedbrudt og de andre berøvede deres Spiir, istedetfor hvilke traadte flade Tage som Altaner. Det sydøstlige Taarn, i hvilket Kong Christiern II sad fangen, blev

nedbrudt 1755; nu er kun en Rest af det nordvestlige Taarn tilbage. Af Kong Christierns Fængselsrum sees dog endnu en Deel, nemlig det Segment af det runde Taarn, som gaaer ind i Bygningen. Fængslets Diameter har været 7 - 8 Alen.

Et gammelt katholsk Capel findes endnu i Slottet; ogsaa Riddersalen er endnu at see, med Spor af tavlet Steengulv og Bjelkeloft med Malning. I en af Slottets Fløie er det skønne Slotsapel, i hvilket der, medens Slottet tjente til Residents, holdtes Gudstjeneste af en egen Hofpræst, med en smuk Altertavle og Kong Christian III's Slægtregister af fortrinligt Arbeide, og de sønderborgske Hertugers Begravelser.

Disse findes i to Capeller. I det ene Gravcapel staaer der 17 Kister med Liig af de ældre Hertugers Familie, nemlig 1) Hertug Hans den Yngre; 2) hans første Ægtefælle Elisabeth af Brunsvig, død 11te Februar 1586; 3) hans anden Egtefælle Agnes Hedvig af Anhalt, død 1616; 4) Hertug Ernst Gynther af Augustenborg (see ovenfor); 5) hans Ægtefælle Augusta af Glücksborg, f. 27de Juni 1633, formælet paa Kjøbenhavns Slot 15de Juni 1651, død 1701 paa Augustenborg; 6) hans Broder Georg Frederik (f. 1611, død 1676 ugift); 7) Hertug Johan Adolf, Søn af Hertug Hans d. Yngre (f. 1576, død 1624 ugift); 8) Hertug Alexander af Sønderborg (see ovenfor); 9) hans Ægtefælle Dorothea af Schwarzburg (f. 1579, død 1639); 10 - 17) 3 store og 5 smaa Kister uden Inscription; efter D. Atl. er Hertug Johan Christian af Sønderborg (see ovenfor) her begravet og 3 af Hertug Hans den Yngres Børn, der døde i en spæd Alder.

I det andet Gravcapel staaer der 27 Kister med Liig af den yngre hertugelige Familie, nemlig 1) Frederik Vilhelm af Augustenborg, Domprovst i Hamborg, dansk Generalmajor (f. 1668, død 1714); 2) hans Ægtefælle Sophie Amalie af Ahlefeldt-Langeland og Rixingen (død 1742); 3) deres Søn Hertug Christian August af Augustenborg, efter Inscriptionen paa Kisten født 4de Septbr. 1696, form. 21de Juni 1720, død 28de Jan. 1754; 4) hans Ægtefælle Frederike Louise Danneskjold-Samsøe (f. 1699, død 1744) i en Kiste uden Inscription; 5) deres Datter Sophie Charlotte, efter Inscriptionen f. 31te Marts 1725, død 7de Octbr. 1752; 6) deres Søn Hertug Frederik Christian af Augustenborg, f. 6te April 1721, død 13de Novbr. 1794; 7) hans Ægtefælle Charlotte Amalie Vilhelmine af Holsteen-Pløn, f. 23de April 1744, form. 26de Mai 1762, død 11te Octbr. 1770; 8) Charlotte Marie, en Datter af ovennævnte Frederik Vilhelm (Nr 1), f. 5te Septbr. 1697, form. Med Hertug Philip Ernst af Glücksborg d. 17de Pctbr. 1726, død 30te April 1760; 9) hendes Søster Louise Sophie, efter inscriptionen f. 1. mai 1699, død 16de Octbr. 1765; 10) Prinds Emil August, dansk General, Søn af Hertug Christian August (f. 1722, død 1786 ugift); 11) hans søster Sophie Magdalene, efter Inscriptionen f. 1724, død 2den Juli 1792; 12) hendes Søster Charlotte Amalie, efter Inscriptionen f. 24de Januar 1736, død 22de Mai 1815; 13) hendes Søster Ulrike (Inscriptionen mangler); 14) den sidst afdøde Hertug af Augustenborg Frederik Christian, en Søn af den ældre Hertug Frederik Christian (Nr. 6), f. 28de Septbr. 1765, død 14de Juni 1814 *); 15) hans Egtefælle Louise Augusta, dansk Kronprindsesse (Datter af Kong Christian VII. og Dronning Caroline Mathilde), f. 7de Juli 1771, død 13de Januar 1843; 16) Hertug Frederik

Carl Ludvig af Slesv.-Holst.-Sønderb.-Beck, dansk General, f. 20de August 1757, efter Inscriptionen død 25de Mai 1816; 17) hans Ægtefælle Frederike Amalie, født v. Schlieben. f. 28de Febr. 1757, død 17de Decbr. 1827 (Prinds Christian til Danmarks Bedsteforældre); 18 - 27) 10) smaa Børn, hvoriblandt en Søn og en Datter af den nuværende Hertug af Augustenborg og en Datter af Prindsen af Noer.

Om Sønderborg-Slot see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 269 ff.

*) Efter den fra Stedet meddeelte Beretning skal Inscriptionen paa Kisten have været "geboren d. 4de Octbr. 1754, gestorben d. 18 Juli 1814", som er urigtigt.

Kilde:

Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig ved J. P. Trap. Kjøbenhavn. I Commission Hos Boghandler G. E. C. Gad, Berlingske Bogtrykkeri ved L. N. Kalckar. 1864.

Udgivet i affotograferet udgave 1975 af Selskabet for udgivelse af kilder til Danmarks historie, med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Side 365 – 391.